HET LAND VAN AALST

Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 17 - Steunende leden: € 25 - Beschermende leden: € 35
Te storten op rek. 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst.
Internationale betalingen: IBAN: BE33 3930 3032 7646
BIC:BBRUBEBB

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het "Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Freddy Caudron, Lieve De Mecheleer (verslaggever), Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie), Bart Van Langenhove, Wilfried Vernaeve (beheerder).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Wilfried Vernaeve, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst
tel. 053 77 43 38
e-mail: wilfried.vernaeve@telenet.be
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirkvandeperre@skynet.be

E-mail vereniging: landvanaalst@versateladsl.be
Website: http://www.landvanaalst.tk

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

PROSTITUTIE EN ZELFMOORD IN DE DENDERSTEDEN DENDERMONDE, AALST, NINOVE en GERAARDSBERGEN TIJDENS DE BOURGONDISCHE PERIODE (1385-1515)

Deel 1[1]

Koen VAN DER BRACHT

Inleiding[2]

Wie een overzicht maakt van het historisch onderzoek naar marginaal gedrag in de late middeleeuwen kan alleen vaststellen dat het onderzoek in onze regionen lange tijd zo goed als onbestaande was. Het onderzoek buiten de huidige Benelux leverde echter wel concrete resultaten op. Een van de eerste auteurs die een publicatie wijdt aan marginaliteit in de middeleeuwen is de Pool Bronislaw Geremek. In zijn onderzoek naar marginale groepen en hun sociale integratie in het Parijs van de late

1 Dit artikel is een eerste van vier delen. De volgende delen verschijnen in de komende nummers. De teksten zijn een herwerking van de Masterproef Van der Bracht (K.), *Marginaal gedrag in de laatmiddeleeuwse kleine en middelgrote stad: prostitutie en zelfmoord in de Denderstreek tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2009, 141 p. (Promotor: M. Boone). Met dank aan Prof. Dr. Marc Boone, Geert Keymeulen, Ilse De Vos en Lies Keymeulen.

2 **Lijst van gebruikte afkortingen**

ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
RAG	Rijksarchief Gent
RAR	Rijksarchief Ronse
SAA	Stadsarchief Aalst
SAG	Fonds oud archief stad Geraardsbergen (in het RAR)
RK	Fonds Rekenkamer
RVV	Archief van de Raad van Vlaanderen
Lb.	libra (ponden)
s.	solidi (schellingen)
d.	denarii (penningen
par.	parisis
Vl.	Vlaams

middeleeuwen heeft hij daarbij ook oog voor prostitutie.[3] Het is de eerste studie van wat later zal gaan voortleven als de Randgruppenforschung, een onderdeel van de sociale geschiedenis. Graus zal deze Forschung zelfs uitroepen tot een aparte discipline.[4] De laatste syntheses van dit onderwerp worden gepubliceerd door de Duitser Bernd-Ulrich Hergemöller.[5]

Specifiek voor wat betreft het onderzoek naar prostitutie en zelfmoord tijdens de late middeleeuwen in het graafschap Vlaanderen was het wachten op scriptie-onderzoek onder leiding van Marc Boone. Het waren Guy Dupont en Hannes Lowagie die de eerste doorgedreven studies naar respectievelijk prostitutie en zelfmoord tot een goed einde brachten, voor Brugge en bij uitbreiding het Brugse Vrije.[6]

We kunnen aldus besluiten dat het onderzoek naar beide uitingen van marginaal gedrag een gelijkaardige trend vertoont. Indien het thema al op aandacht kan rekenen, dan blijven de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen en het graafschap Vlaanderen in het bijzonder, lang achterwege. De laatste twee decennia brengen hierin verandering dankzij twee licentiaatsverhandelingen die de situatie in Brugge bestuderen. Hoewel Brugge een heel belangrijke plaats had in het graafschap, in het bijzonder tijdens de Bourgondische periode, kunnen we Brugge en het Vrije onmogelijk als een pars pro toto voor het graafschap beschouwen. Brugge had als handelsmetropool een unieke plaats binnen de Europese economie en bijgevolg ook binnen het graafschap Vlaanderen in het bijzonder. Naast de vaak genoemde drie grote steden, Brugge, Ieper en Gent, bestond er in Vlaanderen een dicht netwerk van 50 kleine of middelgrote steden met minder dan 10000

3 Geremek (B.), *Les marginaux parisiens: aux XIVe et XVe siècles*, Parijs, Flammarion, 1976, 353 p.

4 Dupont (G.), "'Des filles de legiere vie.' De draaglijke lichtheid van het bestaan als prostituee in het laatmiddeleeuwse Brugge", in: Carlier (M.) (ed.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij*, Leuven, Garant, 1997, pp. 93-104. Graus (F.), "Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter", in: Zeitschrift für Historische Forschung, 4, 1981, p. 385-437.

5 Hergemöller (B.U.), *Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft. Ein Hand- und Studienbuch*, Warendorf, Fahlbusch, 1990 (nieuwe uitgave 2001), XVII + 465 p.

6 Dupont (G.), *Maagdenverleidsters , hoeren en spekulanten: prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1995, 2 dln. (Promotor: M. Boone). Uitgegeven: Brugge, Van de Wiele, 1996, 244 p. en Lowagie (H.), *Par desperacion. Zelfmoord in het graafschap Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode (1385-1500). Een sociologische aanpak*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2007, 2 dln. (Promotor: M. Boone).

inwoners.[7] Wil men een beeld krijgen van marginale fenomenen in het graafschap, dan mag het onderzoek deze steden niet links laten liggen. Daarom wil deze verhandeling de situatie schetsen in het netwerk van Vlaamse steden langs de Dender. We bekijken prostitutie en zelfmoord in de steden Dendermonde, Aalst, Ninove en Geraardsbergen tijdens de Bourgondische periode. Deze vier steden zijn een uitstekende sample om een beeld te vormen van deze marginale gedragingen buiten de drie mastodonten in het graafschap. De vier steden, onderling sterk verschillend in grootte, gelegen langs de handelsas die de Dender vormde en in een sterke interactie met de steden uit het hertogdom Brabant, laten een case-study toe van marginaal gedrag binnen een specifiek netwerk van kleine en middelgrote steden.

Bronnen

Alvorens we deze verschillende hoofdstukken beginnen staan we even stil bij het gebruikte bronnenmateriaal en hoe we daar moeten mee omgaan. De geschiedenis verschilt van andere wetenschappelijke disciplines in dat opzicht dat ze afhankelijk is van het beschikbare bronnenmateriaal en dat er geen nieuwe materie kan worden gecreëerd. Het is dan ook van zeer groot belang een inzicht te krijgen in hoe, waarom en door wie de bronnen tot stand zijn gekomen. Het materiaal dat we bestuderen is een product van het verleden en we moeten ons realiseren dat bepaalde keuzes belangrijk zijn geweest in het tot stand komen van dit materiaal. Deze keuzes hebben immers een invloed op onze resultaten.

De belangrijkste bronnen uit de praktijk voor dit onderzoek zijn de baljuwsrekeningen. De baljuw was als het ware de plaatsvervanger van de graaf in een bepaalde stad en moest in zijn naam toezien op de rechtspraak en de ordehandhaving in die stad en de omringende dorpen. Hij had dus zowel politionele als juridische taken. Als rekenplichtig ambtenaar moest hij driemaal per jaar (de eerste zondag na zes januari, drie mei en veertien september) zijn rekening voorleggen aan de rekenkamer te Rijsel. Daarbij moest hij verantwoording afleggen over de inkomsten en uitgaven tijdens de periode van de rekening

7 Boone (M.), Prevenier (W.) en Sosson (J.-P.), "Le réseau urbain en Flandre (XIIIe-XIXe siècles): composantes et dynamique", in: *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850). Une approche statistique et dynamique. Actes dus 15e colloque international Spa, 4-6 sept. 1990*, Brussel, 1992. (Crédit communal, coll. Histoire in-8°, n° 86), pp. 157-200.

in verband met de uitoefening van zijn ambt.[8] Zowel bij de uitgaven als bij de inkomsten komen vermeldingen voor die belangrijk zijn voor ons onderzoek. Bij de inkomsten gaan we zowel op zoek naar composities[9], aangegaan door de baljuw enerzijds en de veroordeelde bordeelhouder anderzijds, of de baljuw enerzijds en de nabestaanden van de zelfmoordenaar[10] anderzijds, als naar inkomsten van de confiscatie van goederen van zelfmoordenaars. De uitgaven zijn vooral belangrijk in het onderzoek naar de zelfmoord en de terechtstelling van het lichaam van de zelfmoordenaar. Het is belangrijk in het achterhoofd te houden dat we afhankelijk zijn van fiscale documenten en geen juridische. Het juridische aspect was van ondergeschikt belang voor de rekenkamer te Rijsel: de baljuwsrekeningen waren louter een controle van de financiële aspecten van de rechtspraak. De rekenkamer was immers belast met de financiële administratie van het graafschap en had op zich geen juridische taken. Enkel zaken die relevant waren voor dit financiële beheer werden opgenomen. Wanneer we bijvoorbeeld op zoek zijn naar verbanningen, uitgesproken door de baljuw, dan is het niet aangewezen om daarvoor de baljuwsrekeningen door te nemen. Een verbanning leverde immers niet rechtstreeks geld op en evenmin kostte het de baljuw geld. Dergelijke nul-operaties werden niet genoteerd in de rekeningen. Enkel juridische zaken met een financiële impact vonden met andere woorden hun ingang in de rekeningen. Om dezelfde reden zijn de geregistreerde zaken eerder bondig geregistreerd. De rekenkamer te Rijsel had geen interesse in de motieven van waarom een vrouw in de prostitutie verzeild was geraakt, hoe lang ze haar beroep al uitoefende, wat haar leeftijd was, enz. Wat relevant was voor de rekenkamer, waren enkel de zaken die hun invloed hadden op de inkomsten of uitgaven. Lag de compositie lager omwille van de armoede van een prostituee of juist hoger door het feit dat de nabestaanden van de zelfmoordenaar een hoog bedrag wilden betalen om het lijk van hun geliefde te laten begraven? De baljuw legde verantwoording af over de geïnde som of uitgegeven sommen, niet over de omstandigheden die tot die uitgaven of inkomsten hadden geleid. Het is belangrijk in het onderzoek om na te gaan of en op welke manier bepaalde acties in de baljuwsrekeningen kunnen voorkomen.

8 Voor het ambt van de baljuw op zich: Van Rompaey (J.), *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de boergondische periode*, Brussel, Paleis der Academiën, 1967, 701 p.

9 Voor de theorie in verband met de composities cfr. infra.

10 Om de leesbaarheid te verhogen en moeilijke constructies achterwege te laten opteren we voor het gebruik van de mannelijke vorm. De lezer moet bij het lezen van de mannelijke vorm echter ook de vrouwelijke in het achterhoofd houden.

Om corruptie tegen te gaan kreeg de baljuw een vaste wedde. Hij werd, in tegenstelling tot vroegere praktijken, dus niet vergoed op basis van een percentage van de geïnde boetes. De vaste wedde die hij ontving, zorgde ervoor dat hij niet te ijverig te werk ging om toch maar genoeg inkomsten te verwerven en was een maatregel die zo ook de bevolking beschermde tegen deze ijver. De praktijk leert echter dat zowel de ijver van de baljuw als corruptie een grote invloed hebben gehad op de rekeningen. Sommige baljuws waren, aangezien ze toch een vaste wedde kregen, minder geneigd om misdaden op te sporen. Anderen waren dan weer te ijverig uit geldhonger, wat kon neigen naar corruptie. Zo kon het geïnde bedrag veel hoger liggen dan wat de baljuw in zijn rekening noteerde. Volgens Van Rompaey was dit te wijten aan het feit dat de lonen waren vastgelegd en dat de munt behoorlijk zakte in waarde waardoor de baljuws over minder welvaart konden beschikken. Het leidde graaf Filips de Goede (1396-1467) ertoe om in 1457 een grootscheeps onderzoek naar de verduisteringen te laten instellen.[11]

De baljuwsrekeningen zijn bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Brussel.[12] Door het inrichten door Filips de Stoute van de 'Rekenkamer van Vlaanderen' te Rijsel in 1386 zijn de rekeningen vanaf dat jaar systematisch bewaard. Als eindpunt hebben we gekozen voor het einde van de Bourgondische heerschappij, 1515. Voor de vier steden die we bestuderen waren er drie baljuws bevoegd: de baljuw van Dendermonde, de baljuw van Ninove, Haaltert en Herlinkhove en de baljuw van Aalst en Geraardsbergen.

Na de baljuwsrekeningen volgden de zogenaamde 'Acquits de Lille', bewijsstukken die aan de rekeningen werden vastgemaakt als bewijs van de inkomsten en uitgaven van de baljuw en die in de 19de eeuw werden los geknipt. Deze korte vermeldingen kunnen extra informatie opleveren, vooral in het geval van zelfmoord. Ze zijn echter zeer omvangrijk en slecht geïnventariseerd en daarom moeilijk volledig door te nemen. Enkele systematische steekproeven leverden helaas niets op.

Naast de baljuw werd een nieuw ambt gecreëerd door Filips de Goede: de algemeen-ontvanger van buitengewone inkomsten in Vlaanderen. Het behoorde tot de bevoegdheid van deze functionaris om ook zelfmoorden te registreren.[13] Voor het gebied dat wij bestuderen

11 Van Rompaey (J.), *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen*, p. 167.
12 Bautier (R.H.), Sornay (J.) en Muret (F.), *Les sources de l'histoire économique et sociale du Moyen Age. Les états de la maison de Bourgogne, vol. I: Archives des principautés territoriales, tome II: Les principautés du Nord*, Parijs, CNRS, 1984, XIII + 782 p.
13 Lowagie (H.), *'Par desperacion'*, p. 21.

is slechts een rekening bewaard die zich in het Algemeen Rijksarchief in Brussel bevindt. Het gaat om de rekening van Olivier Bonnore van 28 juli 1446 tot 28 juli 1448.[14] Voor onze steden werden echter geen zelfmoorden vermeld.

In een rekening van de baljuw van Ninove van 7 mei tot 17 september 1403 werd twee keer een vermelding gemaakt van erven die werden verkocht door de Watergraaf Loys Salart. In die rekening, eveneens bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, hebben we de verkoop inderdaad teruggevonden.[15]

Vervolgens hebben we onze aandacht toegespitst op het zoeken naar extra informatie over de vermeldingen van zelfmoord. Via het inventaris van het oud archief van de stad Geraardsbergen, vandaag bewaard in het Rijksarchief te Ronse, beschikken we over een sententie van de Raad van Vlaanderen uit 1411.[16] We zijn nadien op zoek gegaan naar vermeldingen van deze zaak in het archief van de Raad van Vlaanderen. Een andere zaak waarin vermelding werd gemaakt van een proces voor de Raad van Vlaanderen, tijdens de periode 1454-1456, had na een zoektocht van meer dan twee weken helaas niets opgeleverd. We besloten die zoektocht dan ook tijdig te staken. Voor het eerste proces konden we ons beperken tot de reeks 'Acten en Sententiën', voor het tweede hebben we zowel gezocht in de 'Acten en Sententiën' als in de 'Sententies en Appointementen Interlocutoire'.[17]

De costuymen van de stad Ninove kennen nog geen moderne uitgave. Het Rijksarchief te Beveren beschikt echter over een gedrukte versie uit 1664.[18] Bij deze druk zijn overigens enkele handgeschreven uittreksels gevoegd met betrekking op de accijnzen van de stad. Noch voor, prostitutie noch zelfmoord leverden de gedrukte costuymen informatie op. Voor Aalst werden verder nog de stedelijke voorgeboden doorgenomen. De voorgeboden werden genoteerd op het einde van de schepenboeken, de zogenaamde 'wettelijke passeringen' uit het stadsarchief te Aalst. Deze zijn bewaard vanaf 1400. De 'wettelijke passeringen' bevatten verder nog informatie over vrijwillige rechtspraak. Het kan hier gaan om verkopen, schuldbekentenissen, afsluiting van contracten. Occasioneel

14 Een andere rekening die volgens het inventaris van Gachard bewaard is, is helaas verdwenen. Het gaat om de rekening met archiefnummer 3155. Deze rekening volgde chronologisch op de rekening van Olivier Bonnore.

15 ARA, RK, Nr. 8189. Voor de betekenis van 'erven' en het erfrecht in onze gewesten: cfr. infra.

16 Van Werveke (L.M.), *Inventaris van het archief der stad Geeraardsbergen onder het oud regime*, Tongeren, Michiels, 1935, 158 p.

17 Buntinx (J.), *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, Brussel, Rijksarchief Gent, V. 1, 262 p.

18 RAB, Fonds oud archief van de stad Ninove, nr. 2.

werden daarbij bordelen of prostituees vermeld. Vooral de categorie 'rechts vermetene' is van belang, aangezien daarin verhuringen werden opgetekend. Verder beschikken we over verwijzingen naar bordelen uit een licentiaatsverhandeling over de toponymie van Aalst.[19] Tenslotte werden ook de ferieboeken doorgenomen. Deze bevatten zaken van strafrechterlijke aard. De periode 1480 tot 1504 werd reeds doorgenomen door Lieve De Mecheleer zodat we ons konden beperken tot het enige boek dat nog bewaard is voor onze periode en door haar nog niet is onderzocht: de jaren 1514 en 1515.[20]

Vervolgens zijn er de renteboeken van de caritatieve en religieuze instellingen te Aalst. Voor onze periode beschikken we over zes renteboeken van de Heilige Geest-armentafel, drie van het begijnhof van Sint-Katarina en twee van de Lazarij. Deze bevatten de erfrenten van de instellingen. Enkele van die erfrenten berustten op badstoven uit de stad. In de renteboeken werd de eigenaar van de eigendom waarop de erfrente berustte genoteerd, alsook de plaatsaanduiding, door de eigendommen aan beide zijden van de eigendom met erfrente te benoemen. Deze boeken waren in essentie statische documenten: alle erfrenten op een bepaald moment werden opgeschreven. Indien wijzigingen plaatsvonden werden deze echter ook opgetekend. De renteboeken van de Heilige Geest-tafel werden gemaakt met intervallen van 20 tot 45 jaar. Het spreekt voor zich dat de eigenaars konden veranderen tijdens deze periode. In dat geval werd de nieuwe eigenaar gewoon boven de oorspronkelijke naam geschreven. Afhankelijk van het al dan niet wisselen van de eigendom werden er in sommige renteboeken tot drie nieuwe namen genoteerd. Het feit dat het hier om opeenvolgende eigenaars gaat blijkt uit het feit dat elke naam in een ander, jonger, handschrift is geschreven. De renteboeken stellen ons in staat om enkele badstoven precies te situeren en bovendien de verschillende eigenaars te volgen doorheen de hele periode die we bespreken. Gezien de verschillende renteboeken die bewaard zijn, kunnen we ook nagaan hoe vaak deze badstoven van eigenaar wisselden. Vooral de renteboeken van de Heilige Geest-tafel zijn van groot belang aangezien hier twee badstoven genoteerd werden die we doorheen de hele periode kunnen volgen.

19 Haers-Van Der Meulen (A.), *Toponymie van Aalst tot het einde der 15de eeuw*, Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven), 1961, s.p. (Promotor: s.n.). S.N. *Toponymie van Aalst in de middeleeuwen*. S.l. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent), s.d., 120 + 73 p. (Promotor: s.n.).

20 De Mecheleer (L.), *Conflictbeslechtingen te Aalst in de Late Middeleeuwen (1480-1504): een sociaal-juridische benadering.*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1989, XXXII + 309 p. (Promotor: W. Prevenier).

Daarnaast bekijken we ook zuiver kerkelijke bronnen, aangezien de invloed van de Kerk op zowel prostitutie als zelfmoord niet gering was. De Kerk was de vormgever van het discours dat de wereldlijke overheid nadien heeft overgenomen om als basis voor het beleid te dienen. De kerkelijke bronnen zijn niet zozeer belangrijk voor dit discours, dat werd immers al voor de late middeleeuwen gevormd, maar ze oefenden wel nog steeds grote invloed uit op die vlakken die tot de morele kern van de Kerk behoorden zoals bijvoorbeeld de seksuele moraal en het overlijden. In het bijzonder bekijken we de uitgegeven registers van sententiën van de officialiteit, de kerkelijke rechtbank, van het bisdom dat bevoegd was voor onze gebieden, in casu het bisdom Kamerijk. De kerkelijke overheid was vooral bevoegd voor de eigen functionarissen, maar de bevoegdheid beperkte zich niet tot hen. In principe had de bisschoppelijke rechtbank gezag over alle katholieken die tot het bisdom behoorden. In de late middeleeuwen was de macht van de Kerk over de gewone gelovigen echter danig gekrompen, waardoor ze zich vooral toespitste op die zaken waar de Kerk zich als enige instantie in wenste te vestigen en verdedigen, zoals bijvoorbeeld het huwelijk. Voor het overige legden ze zich ook toe op de rechtspraak over de eigen functionarissen. Voor ons onderzoek zijn vooral de veroordelingen van geestelijken voor prostitutie en zelfmoord van belang. De bewaarde en uitgegeven registers beperken zich voor de periode die we bestuderen tot de periode tussen 1438 en 1453.[21]

Tenslotte zijn er de kaarten die we gebruikt hebben om een kaart van het middeleeuwse Aalst en Dendermonde te schetsen. Als basis gebruikten we daarvoor de kabinetskaart van Ferraris (1771-1778)[22] waarop we het stratenpatroon van de kaarten van Sanderus (1641-1644)[23] hebben aangebracht. De projectie die Sanderus heeft gebruikt is immers onbruikbaar voor het tekenen van een topografische kaart. Voor het aanbrengen van de badstoven hebben we gebruik gemaakt van de reeds genoemde bronnen, in het bijzonder de renteboeken.

1. Het stedelijke netwerk langs de Dender

21 Van Melkebeek (M.) en Vleeschouwers (C.), *Registres de sentences de l'officialité de Cambrai (1438-1453)*, Brussel, Ministerie van Justitie, 1998, 2 dln.

22 Ferraris (J.), *Kabinetskaarten van de Oostenrijkse Nederlanden opgenomen op initiatief van Graaf de Ferraris*, Brussel, Pro Civitate, 1965-1976, 1060 kaartbladen. Online raadpleegbaar via http://geoweb.ugent.be/.

23 Sanderus (A.), *Flandria illustrata, sive Descriptio comitatus istius per totum terrarum orbem celeberrimi, III tomis absoluta*, Amsterdam, Joan en Cornelis Bleau, 1641-1644, 2 dln.

Wanneer we in het volgende hoofdstuk de aspecten van de middeleeuwse samenleving bespreken die invloed uitoefenden op prostitutie en zelfmoord, komen daarbij ook economische en demografische factoren aan bod. Het toont aan dat een korte inleiding in de demografie en economie van de Denderstreek tijdens de Bourgondische periode onmisbaar is voor het begrijpen van beide fenomenen.

Zoals reeds vermeld ligt de nadruk in het onderzoek naar de stad tijdens de late middeleeuwen in het graafschap Vlaanderen voornamelijk op de 'drie groten', namelijk Brugge, Gent en Ieper. Het is de verdienste geweest van vooral Peter Stabel dat hij de leemte voor de kleinere steden heeft opgevuld. Hij verrichtte onderzoek naar de kleine steden in het zogenaamde Gentse kwartier, het ruime gebied rondom de grootstad Gent.[24] De studie van de 14de tot 16de eeuw die Stabel heeft bestudeerd, toont aan dat de kleine en secundaire steden, in tijden van desurbanisatie en van economische verschuivingen, soepel op de veranderende omstandigheden hebben gereageerd. De steden hadden een lange traditie van polyvalentie, waarbij ze een exportgerichte industriële infrastructuur combineerden met de verzorgende functie voor het hinterland. De steden die dit patroon het best hanteerden bleken de succesformule in handen te hebben. In een periode waarbij de bevolkingscijfers van de grote steden daalden, er een ruralisatie van de industrie plaatsvond en Antwerpen de plaats van Brugge innam, hebben vooral de grotere industriesteden en de kasselrijhoofdplaatsen het voortouw genomen.[25] Onderzoek naar de steden langs de Dender in deze periode moet dan ook oog hebben voor de economische en demografische ontwikkelingen, het spanningsveld tussen regionale, interregionale en internationale economie en de afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de grote steden met in de eerste plaats Gent en in de tweede plaats Brugge, later Antwerpen dat Brugge verdrong op het internationale toneel. Het lijdt geen twijfel dat onderzoek naar marginaal gedrag ook aandacht moet hebben voor de economische en demografische situatie in de onderzochte steden. Zoals we zullen zien in het volgende hoofdstuk zijn zowel demografische als economische factoren van bijzonder groot belang voor wat betreft prostitutie en zelfmoord.

24 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, Brussel, Paleis der Academiën, 1995, 320 p. en Stabel (P.), *Dwarfs among giants: the Flemish urban networks in the Late Middle Ages*, Leuven, Garant, 1997, XVII + 287 p.

25 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen*, p. 281.

Demografie

Walter Prevenier geeft een overzicht van de bevolkingscijfers van het graafschap Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw, ook voor de kleine steden. In 1338 werd een schatting van de bevolkingsaantallen van de steden Aalst, Dendermonde en Geraardsbergen opgesteld om de staat van de verdediging tegen een eventuele aanval vanuit Brabant te controleren. De functionarissen van de graaf presenteren de volgende cijfers: in Aalst ongeveer 3600 personen, in Geraardsbergen ongeveer 4500 en in Dendermonde tenslotte ongeveer 9000.[26] Aangezien deze cijfers dateren van voor de grote pestepidemie van het midden van de 14de eeuw zijn deze cijfers slechts een indicatie van de grootteverhoudingen in de regio die we bestuderen. Bij het denombrement van 1469 werden de vier steden niet geteld en dus kunnen we ons enkel baseren op de extrapolaties die door Prevenier worden gemaakt aan de hand van de transportlijsten van 1408 en 1517. Dat geeft de volgende bevolkingscijfers:

Tabel 1: Bevolkingscijfers 1469[27]

Stad	*Inwoners*
Aalst	3962
Dendermonde	5062
Geraardsbergen	3817
Ninove	1930

Een gedetailleerde bespreking van de demografie en de interne en externe demografische factoren is voor de vier steden niet mogelijk voor de Bourgondische periode, aangezien we niet over het nodige bronnenmateriaal beschikken. Voor Geraardsbergen heeft Peter Stabel aan de hand van cijnsregisters wel de stedelijke immigratie kunnen reconstrueren. Zijn studie toont aan hoe belangrijk de stedelijke immigratie was voor de kleine steden uit het kwartier van Gent. Deze factor zal ook zijn invloed gehad hebben op het marginaal gedrag in

26 Prevenier (W.), "La démographie des villes du comté de Flandre aux XIVe et XVe siècles: état de la question. Essai d'interpretation", in: *Revue du Nord*, LXV, 1983, 257, pp. 255-275.

27 Bron: Prevenier (W.), "La démographie des villes du comté de Flandre aux XIVe et XVe siècles", p. 263-264. Zie voor Ninove ook Teugels (S.), *Bevolkingsevolutie in de regio Ninove tijdens het Ancien Régime*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2007, 2 dln. (promotor: I. Devos) waar het cijfer voor Ninove wordt bevestigd. Sofie Teugels bekomt een bevolkingscijfer van 1700 in 1395, 1550 in 1408 en 2230 in 1572.

deze steden. Van de 568 familienamen die in 1374 werden geteld, op een totaal van 951 cijnshouders, bleven er in 1395 nog 345 aanwezig. Op dat moment zijn reeds 216 nieuwe patroniemen in de stad opgedoken, wat een percentage van 38,5% van het totale namenbestand inhoudt. In 1417 waren nog 246 van de oorspronkelijke familienamen aanwezig en in 1441 slechts 52. In 1417 was het aantal nieuwe namen gedaald tot 193 en in 1441 tot 138. Na 1417 verdubbelde het ritme van verdwijning: 4 op 5 familienamen kwamen niet meer voor. Gepaard met deze verdwijning gaat een stijging van het aantal cijnshouders per familienaam. Twee factoren liggen wellicht aan de basis van deze omwenteling: de pestepidemie van 1438 die in Geraardsbergen hard heeft toegeslagen en de achteruitgang van de lakennijverheid waardoor de stad moest terugplooien op haar verzorgende functie. Deze cijfers tonen in elk geval het sterke bevolkingsverloop aan in een kleine stad met een sterke exportnijverheid.[28] Dit bevolkingsverloop is niet onbelangrijk in het onderzoek naar marginaal gedrag.

De kleine en secundaire steden voelden op hun beurt ook de aantrekkingskracht van de grote steden. In de 15de eeuw migreerden 116 inwoners van Dendermonde naar Brugge om daar poorter te worden. Een eeuw later was Antwerpen de grootste aantrekkingspool met 76 Dendermondenaren.[29] Een dergelijke mensenstroom heeft ongetwijfeld ook zijn invloed uitgeoefend op het marginaal gedrag. Ook wat prostitutie betreft kan de stad een verzorgende functie hebben ten opzichte van het platteland. De stad zal zowel ten opzichte van de prostituee als van de klant een aantrekkingskracht uitgeoefend hebben. Hetzelfde zal ongetwijfeld plaatsgevonden hebben op een hoger niveau: voor de prostituee betekenden de grotere steden met meer inwoners en een groter aantal buitenlandse handelaars een grotere markt terwijl voor de klanten het aanbod er groter zal geweest zijn. De rechtstreekse band die Stabel ziet tussen economisch succes en bevolkingsomvang wijst op het belang van de migratiestromen aangezien wordt aangeomen dat steden de facto demografisch deficitair zijn.[30] We kunnen er op die manier dan ook van uit gaan dat de markt van vraag en aanbod met betrekking tot prostitutie op eenzelfde manier afhankelijk is van de economie en migratie.

28 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen*, p. 30-31.
29 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen*, p. 51-53.
30 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen*, p. 81.

Economie

De dichtheid van het stedelijke landschap in Vlaanderen is schatplichtig aan de belangrijke textielnijverheid. De steden vormen een schakel in een network gateway-model.[31] Centraal staat de gateway-stad waar de producten uit een hinterland worden gewisseld tegen goederen die niet of niet voldoende voor handen zijn in het systeem. Steden in dit netwerkmodel hebben zowel een regionaal-verzorgende als een extra-regionale functie. De kleinere steden romen het agrarisch surplus binnen een regio af en functioneren als verzamelpunt van goederenstromen naar de grotere centra. Het zijn regionale verdeelpunten, waar goederen en diensten voor een hinterland worden aangeboden maar ook andere goederen en diensten vanuit dat hinterland worden samengebracht. De grote steden zijn de knooppunten in dit netwerk en zij zijn daarbij voornamelijk extra-regionaal georiënteerd.[32]

Dendermonde, dat reeds aan het begin van de 14de eeuw een respectabele positie had in het handelsnetwerk van de lakennijverheid verscheen samen met Geraardsbergen naar het midden van de 14de eeuw op verschillende Duitse markten. De kleinere steden weten zich hoe langer hoe meer te profileren naast de grote steden. Tijdens de 15de eeuw verscheen ook Aalst als nieuwkomer op het toneel en zelfs de zeer kleine stad Ninove. Aalsterse lakens werden in 1469 gesignaleerd in Talinn, Riga en Pernau maar ook in Rusland en op de mediterrane markten. De aantallen waren echter aan de lage kant. Het past niet in het kader van ons onderzoek om een uiteenzetting op te nemen over de lakenindustrie op zich, wat ons interesseert is de economische conjunctuur onder invloed van die industrie, aangezien deze – zoals gezegd – een grote invloed had op het marginaal gedrag in het algemeen en op prostitutie in het bijzonder.[33]

Algemeen kunnen we zeggen dat de Gentse opstand aan het begin van de Bourgondische periode schadelijk was voor de lakennijverheid. In Dendermonde kwam het herstel reeds aan het einde van de 14de eeuw. Vanaf 1410 ging de conjunctuur opnieuw wat naar beneden met het dieptepunt rond 1428. In het midden van de 15de eeuw trad er opnieuw herstel op. De bloeitijd kwam er vóór de opstand tegen Filips de Goede. Het derde kwart van de 15de eeuw was stabiel. In de laatste regeringsjaren van Karel de Stoute zette de daling zich opnieuw in. Door de nabijheid van de Brabantse markt, bleef de Dendermondse

31 Hohenberg (P.) en Lees (L.), *The making of urban Europe 1000-1950*, Cambridge, Harvard University Press, 1985, p. 63-65.
32 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen*, p. 87-88.
33 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen*, p. 95-96.

lakenindustrie gespaard van de troebelen tijdens de heerschappij van Maximiliaan van Oostenrijk. Na de eeuwwisseling zette het verval zich echter definitief in.

In Aalst begon de Bourgondische periode met zware moeilijkheden voor de lakennijverheid. Het herstel begon vanaf 1405 en manifesteerde zich voluit vanaf 1414. Een nieuwe terugval vond plaats rond 1430. Aan het einde van de jaren 1430 kondigde het herstel zich aan. De "Gavere"-opstand van Gent had slechts gedurende twee opeenvolgende jaren een terugval tot gevolg. Het hoogtepunt was te merken rond 1482. Op het einde van de 15de eeuw stortte de industrie spectaculair in. Waar Dendermonde kon overschakelen op de Brabantse markt, mislukte de conversie in Aalst.

In de kleinere stad Ninove herstelde de industrie zich op het einde van de 14de eeuw van de voorgaande troebelen. Een kleine inzinking aan het begin van de 15de eeuw werd gevolgd door een opleving gedurende de rest van de eerste helft van de eeuw. De dalende conjunctuur begon tijdens het derde kwart van de 15de eeuw. Ninove had erg te lijden onder de opstand van Gent tegen Filips de Goede en die klap kwam de stad nooit meer te boven. Aan het einde van de 15de eeuw kon de accijns niet meer verpacht worden, aangezien er geen textielnijverheid meer was. Een beperkte heropleving was wel te merken tijdens het eerste kwart van de 16de eeuw.

In Geraardsbergen herstelde de sector zich snel: in 1403 was het herstel reeds volledig. Achteruitgang kwam er vanaf 1424. De zware crisis begon vanaf het midden van de eeuw. De opstand tegen Maximiliaan betekende dan ook de doodsteek voor de lokale lakennijverheid te Geraardsbergen.[34]

Een overzicht van de economie kan natuurlijk niet voorbijgaan aan de verzorgende sectoren van de stad. Cijfers voor Oudenaarde wijzen uit dat een kwart van de werknemers actief waren in de exportnijverheden. In de Dendersteden, waar de economie veel meer afgestemd was op de regionale functie zal dit aandeel nog groter geweest zijn.[35] Exacte cijfers ontbreken echter voor onze steden.

2. Maatschappij en marginaal gedrag

Alvorens we onze toevlucht zoeken tot het bronnenmateriaal, is het belangrijk even stil te staan bij enkele aspecten van de middeleeuwse

34 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen*, p. 156-164
35 Stabel (P.), *De kleine stad in Vlaanderen.*, p. 251-252.

maatschappij die hun invloed hadden op de twee vormen van marginaal gedrag die wij bespreken. Eerst bekijken we welk standpunt de Kerk aannam ten opzichte van beide gedragingen. Nadien werpen we ons licht op een aantal zaken die eigen waren aan de middeleeuwse samenleving die cruciaal zijn voor het begrijpen van beide fenomenen.

2.1. De Kerk

Doorheen de middeleeuwen was de invloed van de Kerk steeds aanwezig in alle aspecten van het dagelijkse leven, zij het in stelselmatig afnemende mate. Tot in de late middeleeuwen was de beïnvloeding op de moraal, maar ook op de wereldlijke wetgeving bijzonder groot, getuige daarvan de wetteksten van Filips Wielant, waarover later meer. Voor een goed begrip van de middeleeuwse moraal én wetgeving moet men dus ook de aandacht vestigen op hoe de Kerk inzake beide gedragingen heeft gereageerd.[36] Vooral het morele aspect is belangrijk voor ons onderzoek aangezien de Kerk zich in de late middeleeuwen eerder afzijdig hield op het vlak van wetgeving en bestraffing maar op het vlak van de moraal nog een groot gezag genoot.

Prostitutie

De middeleeuwse kerkjuristen hadden verschillende definities van prostitutie naargelang de bril waardoor men het fenomeen bekeek. Had men het morele probleem voor ogen, dan spitste de definitie zich toe op de seksuele losbandigheid, bekeek men de zaken door een juridische en politionele bril dan lag de nadruk op een beroep dat gevaarlijk was voor de openbare orde. De definitie van Hieronymus (ca. 324-420) legde de nadruk op de losbandigheid: een prostituee is iemand die voor de lust van velen beschikbaar is. Deze definitie werd later overgenomen door Gratianus in zijn Decretum (1140) en zo werd de losbandigheid het kader waarbinnen de kerkjuristen prostitutie zagen.[37] Door de commentaarschrijvers werd later een vergelijking gemaakt met honden: net als honden copuleert een prostituee onverschillig en zonder onderscheid.[38] De glossen die deze commentaarschrijvers toevoegden aan het Decretum van Gratianus zouden later deel gaan uitmaken van de standaard uitgave aan de universiteiten en op die manier verspreidde

36 Dupont (G.), *Maagdenverleidsters*, p. 19.
37 Friedberg (E.), *Corpus Iuris Canonici*, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1959, vol. 1, kol. 129: D. 34 c 16: "Vidua est, cuius maritus mortuus est. Eiecta, que a marito uiuente proicitur. Meretrix, que multorum libidini patet."
38 Brundage (J.A.), "Prostitution in the medieval canon law", in: *Journal of women in culture and society*, 1, 1976, 4, p. 827.

dit discours zich. Het onderscheid met concubines werd gemaakt door op het stabiele karakter van de seksuele relatie van de concubine te wijzen, in contrast met de prostituees. Concubinage was een informele vorm van huwelijk, in die zin dat naast seksueel verlangen er ook sprake was van een zekere affectie. Ondanks het feit dat men prostitutie moreel verwerpelijk vond, heerste er binnen de kerk een ambigue houding ten opzichte van het fenomeen. Beïnvloed door het Romeinse Recht zag men het als een manier om erger seksueel kwaad tegen te gaan.[39]

Moreel gezien gaf de Kerk het fenomeen prostitutie een plaats in de middeleeuwse maatschappij, waar ze de prostituee als persoon misprezen.[40] De meeste auteurs citeren ten onrechte teksten van Augustinus (354-450) en Thomas van Aquino (1225-1274) om hun betoog te staven maar Augustinus schrijft dit argument toe aan zijn leerling Trygetius en het gedachtegoed van Thomas blijkt van de hand van Tolomeo van Lucca (ca. 1227-ca. 1327) zijn, die een vervolg schreef op De regimine principum van Thomas van Aquino waarin hij Trygetius fout overnam.[41] In elk geval was de opvatting van Trygetius dat een afschaffing van prostitutie enkel zou leiden tot een ontwrichting van de sociale en seksuele orde. Seksualiteit was nu eenmaal onderdeel van een natuurlijke wet volgens de middeleeuwse denkers. Prostitutie tolereren als een uitweg voor deze natuurlijke drang die de man voelde, was noodzakelijk om erger te voorkomen.[42] Bovenaan de lijst met kwaad dat moest verhinderd worden stond het 'onuitspreekbare' sodomie of homoseksualiteit, zoals dit ook door Tolomeo werd geëxpliciteerd.[43]

Zelfmoord

Zoals bij prostitutie, zat de Kerk opgezadeld met de erfenis van de klassieke oudheid met haar tolerante moraal ten opzichte van zelfmoord. Nochtans was de houding van de Romeinen niet eenduidig tolerant te noemen. Wanneer een veroordeelde, een slaaf of een soldaat zelfmoord pleegde dan werd dit gezien als een vorm van misdaad

39 Brundage (J.A.), "Prostitution in the medieval canon law", p. 825-830.
40 Dupont (G.), *Maagdenverleidsters*, p. 20-22.
41 Kelly (H.A.), "Bishop, prioress, and bawd in the stews of southwark", in: *Speculum: a journal of medieval studies*, 75, 2000, 2, p. 342-343.
42 De opvatting over seksualiteit was uitermate geslachtsgebonden: seksueel verlangen was een natuurlijk verschijnsel voor wat betreft de man, bij de vrouw was het een gevaarlijk aspect van de vrouw. Zie: Brundage (J.A.), "Prostitution in the medieval canon law", p. 831-832.
43 Brundage (J.A.), "Prostitution in the medieval canon law", p. 830-831. Voor wat betreft sodomie en de connotatie als een 'onuitspreekbare' zonde: Boone (M.), "Le tres fort, vilain et detestable criesme et pechié de zodomie: Homosexualité et répression à Bruges pendant la période bourguignonne (fin 14e – début 16e siècle)", in: Soly (H.) en Vermeir (R.) (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum Prof. Dr. M. Baelde,* Gent, RUG, 1993, pp. 1-17.

en werd er tegen opgetreden. In het geval van de slaaf is het de bezitsrelatie die hem er moet van weerhouden om zelfmoord te plegen, in de andere gevallen werd zelfmoord beschouwd als een laffe daad, uit schrik voor de terechtstelling of voor de verschrikkingen van de oorlog. Uitzonderingen waren gevallen van ziekte, waanzin, eer, enz. We kunnen dus eerder spreken van een dubbele moraal dan van een uniform tolerante houding.[44]

De kerkvaders veroordeelden de zelfmoord vanuit het gebod 'Gij zult niet doden'. Augustinus schreef in zijn De Civitate Dei dat niemand het recht had iemand te doden, zelfs zichzelf niet.[45] Van bestraffing was echter nog geen sprake. De eerste bestraffingen waren enkel van toepassing op de lagere klassen. Zo werden op het concilie van Arles (452) enkel de zelfmoorden van de 'famuli', de slaven en de onderkant van de maatschappij, veroordeeld. Aan hen werd de begrafenis met hymnen en gezangen verboden. Men verbood hen dat omwille van het feit dat men in de eerste plaats onrecht deed aan de eigen heer. Pas aan het einde van de zesde eeuw verschenen de eerste eenduidig strenge teksten, afkomstig van de concilies van Braga (561) en Auxerre (578). Alle zelfmoordenaars werden veroordeeld, zonder onderscheid naar klasse en zonder verzachtende omstandigheden. Aangezien de Kerk in principe enkel over spirituele strijdmiddelen beschikte, werd aan de zelfmoordenaars de begrafenis met hymnen ontzegd.[46]

De macht van de Kerk was echter indirect zeer groot, zij beheerste immers het morele discours. Het discours dat ze voerden was dat van de desperatio. Als onderdeel van de christelijke gemeenschap, het Corpus Christi, vertrouwde je op de redding door de Goddelijke Voorzienigheid. Het was als het ware het centrale principe van de christelijke godsdienst: het geloof in één God die aan iedere rechtgeaarde christen de verlossing zal schenken. Desperatio is het verliezen van de hoop in deze redding. Dat was uiteraard een verwerpelijke zonde want het stond gelijk aan het verliezen van het geloof in God. Zelfmoordenaars plaatsten zichzelf als het ware buiten het christelijke geloof. De desperatio werd dan ook vaak gezien als een verlokking van de duivel. In bredere zin werd het begrip gebruikt om elke vorm te beschrijven van het zich afkeren van God en het zich richten naar een afgod of de duivel.[47] Zoals we zullen

44 Lowagie (H.), *'Par desperacion'*, p. 52-53.
45 Augustinus, *De Civitate Dei*, Boek I, XVII: "Ac per hoc et quae se occiderunt, ne quicquam huius modi paterentur, quis humanus affectus eis nolit ignosci?". Zie: [http://www.ac-nice.fr/philo/textes/Augustin-DeCivitateDei/Augustin-DeCivitateDei.htm]
46 Lowagie (H.), *'Par desperacion'*, p. 54-56.
47 Lowagie (H.), *'Par desperacion'*, p. 69-72.

zien, is dit discours van bijzonder groot belang voor het begrijpen van zelfmoord tijdens de late middeleeuwen. Het is de verklaring van de strenge bestraffing die de zelfmoordenaars en hun nabestaanden te wachten stond. Hoewel deze bestraffing door de wereldlijke overheid werd uitgevoerd, nam die overheid het kerkelijke discours integraal over als verantwoording voor de strenge strafmaat.

2.2. Prostitutie in de laatmiddeleeuwse maatschappij

De prostituee

De termen die in de late middeleeuwen werden gebruikt om prostituees aan te duiden waren in het Nederlands en het Frans gelijklopend. In het Nederlands denken we aan "hoer", "lichte vrouwen", "gemene vrouwen", "vrouwen van het leven". In het Frans is dit "putain", "femmes de légère vie", "femmes communes", "femmes de vie". Deze benamingen vinden we ook terug in de bronnen van de Dendersteden.

Welke personen gingen er schuil achter deze benamingen? Het is onmogelijk om een volledig overzicht te geven van de beweegredenen van de laatmiddeleeuwse prostituee of om er een prosopografie van op te stellen. Een veelheid van redenen en een zeer diverse afkomst waren wellicht het geval. We willen met deze uiteenzetting enkel een beeld schetsen van de voornaamste oorzaken en invloeden die belangrijk waren tijdens de periode die we bespreken. Het spreekt voor zich dat bepaalde aspecten van de prostitutie tijdsgebonden zijn.

Armoede was wellicht één van de voornaamste redenen om in de wereld van de prostitutie te stappen. Een eerste categorie van vrouwen waren de alleenstaande. Het huwelijk was de sociale norm in de laatmiddeleeuwse maatschappij. In het Westen van Europa lag de huwelijksleeftijd relatief hoog, in combinatie met een hoog aantal ongehuwden. Dit is het zogenaamde European marriage pattern zoals dat het eerst door Hajnal is gepubliceerd.[48] Het stond in contrast met het Oosten van Europa met een lage huwelijksleeftijd en een laag percentage ongehuwden. Ook in Italië wordt er een ander huwelijkspatroon onderscheiden. Daar lag de huwelijksleeftijd hoog voor mannen en laag voor vrouwen.[49] Vrouwen die niet beschikten over een vermogen wanneer ze de gemiddelde huwelijksleeftijd hadden bereikt, rond de 25-jarige leeftijd, hadden wellicht moeilijkheden om een geschikte

48 Hajnal (J.), "European marriage patterns in perspective", in: Eversley (D.E.C.) en Glass (D.V.) (eds.), *Population in history*, Chicago, Aldine, 1965, pp. 101-143.

49 Herlihy (D.) en Klapisch-Zuber (C.), *Tuscans and their families: a study of the Florentine catasto of 1427*, New Haven, Yale University Press, 1985, p. 80-81.

partner te vinden. Ook al was er in Noord-Europa geen sprake van een bruidsschat, indien de vrouw niet over een vermogen beschikte om in te brengen in de gemeenschap van goederen of de familie had geen patrimonium, waar de man later het vruchtgebruik kon van genieten, dan zakte de huwelijkswaarde van een vrouw aanzienlijk.[50] Zonder de steun van een man had zij het vaak moeilijk in de laatmiddeleeuwse, patriarchale maatschappij. Waar prostitutie voor ongetrouwde mannen een seksuele uitlaatklep was als vervanging van het huwelijk, was het voor alleenstaande vrouwen een financiële steun ter vervanging van het huwelijk.[51] Uiteraard werd niet iedere alleenstaande vrouw een prostituee, maar het is wel tekenend dat in het zestiende-eeuwse Engeland "singlewoman" een synoniem werd voor de meisjes van plezier. We moeten echter voorzichtig zijn met veralgemeningen, het associeren van alleenstaande vrouwen met prostituees had wellicht een stigmatiserende effect zoals dat later ook zou gebeuren met de veroordeling van alleenstaande vrouwen als heksen.[52]

In de economische organisatie van de middeleeuwen was er bovendien weinig plaats voor de vrouw. Alleenstaande vrouwen waren dan ook aangewezen op de onderkant van de arbeidsmarkt. De toegang tot de gilden was beperkt voor vrouwen, maar er waren wel enkele typische sectoren waar vrouwen aan de slag konden. In het laatmiddeleeuwse Vlaanderen bood de textielnijverheid wel enigszins kansen. Bij verschillende schakels uit het productieproces van het Vlaamse laken kwamen laagtechnologische bewerkingen kijken, die geschikt waren voor ongeschoolde vrouwen die dat bovendien thuis konden doen en dat konden combineren met huishoudelijk werk. Denken we daarbij vooral aan bijvoorbeeld het spinnen, een werk dat traditioneel door vrouwen werd uitgevoerd. Getuige hiervan het putting-out systeem waarbij het werk later werd uitbesteed aan het platteland waar het een welkome aanvulling was bij het inkomen uit de landbouw. Tijdens de late middeleeuwen was de Vlaamse lakenindustrie echter

50 In Zuid-Europa was er wel een zogenaamde bruidsschat. Het verschil lag hem in het erfrecht: in onze gewesten was er een egalitair erfrecht: mannen en vrouwen hadden recht op een gelijk deel van de erfenis, met uitzondering van lenen, die volledig naar de oudste zoon ging. In Zuid-Europa hadden vrouwen geen recht op een deel van de erfenis. Dat hield in dat bij een huwelijk de man een eigen vermogen inbracht, waar hij hetzij meteen, hetzij bij overlijden van zijn ouders kon over beschikken. De vrouw bracht geen erfenis in. Om aan deze ongelijkheid tegemoet te komen gaf men de vrouw een bruidsschat mee bij een huwelijk. Zie: Danneel (M.), *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*. Leuven, Garant, 1995, p. 169-170 en de verwijzingen aldaar.

51 Karras (R.M.), *Common women: prostitution and sexuality in medieval England*. Oxford, Oxford University Press, 1996, p. 48.

52 Karras (R.M), *Common women*, p. 52.

aan het wegkwijnen en had men dan ook te maken met een overaanbod aan vrouwelijke arbeidskrachten. Beatrijs, het hoofdpersonage uit de gelijknamige legende van omstreeks 1374, kloeg dat ze niet in haar levensonderhoud kon voorzien door te werken in de textielnijverheid:

Die tijt wort inden lande diere
Van spisen, van wine ende van biere
Ende van al datmen eten mochte. [...]
Al constic enen roc spinnen
In mochter niet met winnen
In tween weken een broot[53]

Beatrijs, die door haar partner in de steek gelaten werd met twee kinderen, ziet maar één uitweg om voor haar en haar kinderen de kost te verdienen:

Bidt vore mi ende mine .ij. ionghere,
Dat wi niet en sterven van honghere.
Wat salic doen, elendech wijf!
Ic moet biede ziele ende lijf
Bevlecken met sondeghen daden [...]
Ic moet gaen dorden noet
Buten der stat op tfelt
ende winnen met minen lichame ghelt,
Daer ic met mach copen spise.[54]

Als Ghemene wijf ging zij vervolgens door het leven.[55] Een niet onbelangrijk percentage van de alleenstaande vrouwen waren de weduwen. Hoewel deze tijdens hun huwelijk een zeker vermogen konden opbouwen en na het overlijden van hun echtgenoot haer sellefs wijf werden, zullen heel wat vrouwen ook niet langer in staat geweest zijn zichzelf en hun gezin te onderhouden.[56] Door het wegvallen van de man, het economisch actieve lid van het gezin, kon de levensstandaard van het gezin dusdanig zakken waardoor weduwen waren aangewezen op de prostitutie om het gezin te blijven onderhouden. Het is pas op het moment dat Beatrijs haar partner verloor dat ze in de financiële moeilijkheden terechtkomt, iets wat ook menig weduwe in de late

53 Lulofs (E.), *Beatrijs*, Leiden, Martinus Nijfhoff, 1983 (zesde druk, eerste druk: 1963), p. 47-48, v. 419-420 en 445-447. Online raadpleegbaar via www.dbnl.org.
54 Lulofs (E.), *Beatrijs*, p. 48-49, v. 439-443 en 448-451.
55 Lulofs (E.), *Beatrijs*, p. 49, v. 457.
56 Gilissen (J.), "Le statut de la femme dans l'ancien droit belge", in: *Recueils de la Société Jean Bodin*. XII (La femme), 1962, 2, pp. 255-321.

middeleeuwen zal ervaren hebben.

Afgezien van de alleenstaande vrouwen zijn er ook heel wat voorbeelden van gehuwde vrouwen die zich prostitueren. Dat gebeurde vaak onder dwang van de echtgenoot maar dat was uiteraard niet de enige reden. Jan de Weert, een dichter uit de 14de eeuw, schreef in zijn Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden, bij de hoofdzonde Traagheid over mannen die te lui zijn om in het onderhoud van het gezin te voorzien. Ook voor die vrouwen is er maar één uitweg volgens Jan de Weert: de prostitutie.[57] We moeten de vooringenomenheid van Jan de Weert echter ontmaskeren. Met zijn werk trachtte hij de lezers een spiegel van de realiteit voor te houden waarbij hij deze realiteit probeerde in te kaderen in een schema van zonden. Het was wellicht niet de luiheid van de echtgenoot waardoor hij niet in het levensonderhoud kon voorzien maar de economische toestand van het koppel. Jan de Weert heeft het over gehuwde koppels die in armoede leven en hun toevlucht zoeken tot de prostitutie om rond te komen. Zijn opvatting van de lagere klassen van de maatschappij als waren zij te lui om te werken en dat zij daarom arm waren vond wellicht meer ingang bij de elite waarvoor het werk van de Weert bedoeld was dan de naakte waarheid: de armoede waarin zelfs getrouwde vrouwen konden leven die daarbij de prostitutie als de enige uitweg zagen. De lakennijverheid die aan het einde van de 15de eeuw instortte in de Dendersteden had wellicht een verarming tot gevolg van de huishoudens die actief waren in deze industrie. Ook voor hen was de prostitutie een noodzakelijke aanvulling op het inkomen. Ook hier moeten we wijzen op wellicht een zeer divers spectrum van oorzaken en redenen voor het belanden in de prostitutie. Getrouwde vrouwen konden als prostituee werken onder dwang van hun echtgenoot, op vrijwillige basis uit armoede of omwille van andere redenen. In sommige gevallen bleek achteraf dat de echtgenoot er helemaal niets mee te maken had en niet op de hoogte was van het prostitueren van zijn echtgenote.[58]

De laatste categorie zijn de vrouwen uit het buitenland. Als outsiders binnen de stad hadden ze het wellicht moeilijk om zich in te schrijven in het stedelijk sociaal en economisch weefsel. Vrouwen uit het buitenland die geen familie hadden, hadden het des te moeilijker om een partner te vinden, afgezien van het feit dat ze als vreemdelingen werden ervaren door de stedelingen. Het ontbreken van een vermogen droeg zoals

57 de Weert (J.), *Nieuwe doctrinael of spieghel van sonden*, uitgegeven door Jacobs (J.H.), *Jan de Weert's nieuwe doctrinael of spieghel van sonden*, 's-Gravenhage, Nijhoff, 1915, p. 230-231, v. 964-983. Online raadpleegbaar via www.dbnl.org.

58 Karras (R.M.), *Common women*, p. 56.

gezegd hiertoe bij.[59]

Rossiaud heeft voor Dijon een beeld kunnen schetsen van waaruit de prostituees in het milieu verzeild zijn geraakt. Tweederden van de prostituees was afkomstig uit de stad of de onmiddellijke omgeving ervan. De meesten hadden er ook een vaste verblijfplaats, voor slechts 15% was Dijon een tussenstop. Het was vooral het gebrek aan familie dat ervoor had gezorgd dat ze in de prostitutie belandden, waarbij zowat iedereen rond de leeftijd van zeventien jaar was begonnen. Een derde van de prostituees begon echter voor ze vijftien jaar oud waren. De helft was in de prostitutie beland als een gevolg van geweld, onder andere vrouwen die een minderwaardige status hadden overgehouden aan een groepsverkrachting. Ongeveer een kwart van de vrouwen was erin beland door toedoen van hun familie en slechts 15% van alle prostituees deed dit uit vrije wil. Het is vooral in de stadsbordelen dat er veel buitenlandse prostituees te vinden waren. Ze waren meestal afkomstig uit het door oorlogen geteisterde noorden en werkten vaak een 'Tour de France' af alvorens zich ergens definitief te vestigen.[60] Guy Dupont heeft voor Brugge een beeld kunnen schetsen van de herkomst van de prostituees. Daaruit blijkt dat de meeste vrouwen afkomstig waren van het platteland of de kleinere steden: maar liefst 70%. De interstedelijke migratie was echter groot. De voornaamste handelspartners van Brugge namen daarbij het grootste percentage voor hun rekening. Gent, Keulen en Brussel waren verantwoordelijk voor 13% van de immigranten. Uit de volgende concentrische cirkel die onder andere de Frans-Vlaamse en Brabantse steden Dowaai, Rijsel, Sint-Omaars, Antwerpen, Leuven en Mechelen doorsneed kwamen nog eens 8% van de prostituees.[61]

Er bestonden hoofdzakelijk twee uitwegen uit de prostitutie voor laatmiddeleeuwse prostituees. Deze waren noodzakelijk aangezien het voor een vrouw moeilijk was om als alleenstaande rond te komen. Wilde zij uit de prostitutie stappen dan moest zij een manier ter beschikking hebben om dit probleem te verhelpen. De eerste was een huwelijk, de sociale norm voor elke vrouw. Afgezien van het feit dat prostituees een lage sociale status kenden en niet als de meest aangewezen partner werden ervaren gezien het zondige seksuele verleden, was er het feit dat de vrouw haar maagdelijkheid had verloren. Dit was in normale huwelijksonderhandelingen een belangrijk punt. In Dijon was het huwelijk de meest gebruikte uitweg uit de prostitutie. Doorheen hun

59 Karras (R.M.), *Common women*, p. 56.
60 Rossiaud (J.), *Medieval prostitution*. p. 32-34.
61 Dupont (G.), *Maagdenverleidsters*, p. 133.

carrière hadden de prostituees kennis gemaakt met heel wat mannen en onder hen ook gezagsdragers, zowel wereldlijke als geestelijke. Een arbeidsplaats vinden was in dat geval vrij eenvoudig, vaak als dienster. Dat lag anders bij een huwelijk, daar was zoals gezegd het financiële aspect een belangrijk punt. Vaak werd dit probleem overbrugd waarbij de prostituees profiteerden van de liefdadigheid van de omgeving. Zelfs het stadsbestuur bleef daarin niet achterwege met steun. Er zijn verschillende voorbeelden waarbij de stad hulp verleende aan de prostituees om een goed huwelijk te regelen.[62] Een huwelijk voor prostituees werd overigens ook bevorderd door de Kerk. Paus Innocentius III (1198-1216) trachtte het huwelijk met prostituees aan te moedigen door te betogen dat het een godsvruchtig werk was, dat ook gold als verlossing van de zonden voor de echtgenoot.[63] De Kerk had daarbij maar één doel: de vrouwelijke seksualiteit kanaliseren in een huwelijk met als einddoel de procreatie.

De tweede uitweg was de intrede in een klooster. Deze kloosters waren vaak genoemd naar Maria Magdalena, de zondige prostituee uit het Nieuwe Testament. Sommige steden hadden een klooster dat vooral gericht was op het onderbrengen van prostituees met pensioen. Ex-prostituees kenden een streng regime en leefden samen met 'volwaardige' nonnen, waarbij ze een soort van ondergeschikte rol kregen als zondige vrouwen, die zich bekeerden, naast echte religieuze vrouwen. Ondanks deze minderwaardige status bleek het een volwaardige uitweg uit de prostitutie. De prostituees namen het traditionele model van vrouwelijke spiritualiteit op waardoor ze werden gerespecteerd en waardoor een sociale assimilatie plaatsvond.[64]

De klant

Zoals gezegd was prostitutie voor de laatmiddeleeuwse man een seksuele uitlaatklep voor ongehuwden, althans volgens het discours dat door de Kerk werd gevoerd. Het lijdt natuurlijk geen twijfel dat gehuwde mannen ook bordelen bezochten, maar het is belangrijk daarbij in het achterhoofd te houden dat het gedoogbeleid dat bestond ten opzichte van prostitutie gericht was op de ongehuwde mannen. De Kerk, en in navolging de wereldlijke overheid, verbood seksuele betrekkingen buiten het huwelijk in om het even welke vorm. Het is dus belangrijk

62 Rossiaud (J.), *Medieval prostitution*. p. 36-37.
63 Brundage (J.A.), *Law, sex, and Christion society in medieval Europe*, Chicago, University of Chicago press, 1987, p. 395-396.
64 Rollo-Koster (J.), "From prostitutes to Brides of Christ: the Avignonese Repenties in the late middle ages", in: *The journal of medieval and early modern studies*. 32, 2002, 1, p. 127-132.

na te gaan waaruit deze doelgroep bestond waarvoor prostitutie wel was toegelaten volgens het kerkelijke en nadien wereldlijke gezag.

Quasi dezelfde sociale belemmeringen die voor de vrouw golden, waren er ook voor de man. De man die geen economische zekerheid had of niet over een vermogen beschikte om in te brengen bij een huwelijk, was vaak aangewezen op prostituees om aan zijn seksuele behoeften tegemoet te komen. Bovendien zaten er een aanzienlijk aantal jaren tussen het seksueel actief worden van de man en de normale huwelijksleeftijd. Zoals reeds gezegd werd prostitutie door de Kerk gedoogd om er voor te zorgen dat mannen bij prostituees hun seksuele wensen konden vervullen zodat ze zich niet zouden keren tegen de eerbare vrouwen, namelijk de dochters, vrouwen en weduwen van de andere stedelingen. Daarnaast wilde de Kerk ook verhinderen dat de mannen zich zouden wenden tot hetzelfde geslacht om hun seksuele wensen te vervullen en zo de onuitspreekbare misdaad sodomie begingen.

Rossiaud brengt een andere oorzaak aan het licht dan de financiële factor waarom jonge mannen niet konden huwen. Hij baseert zich op cijfers uit Dijon. Vergelijkbaar onderzoek of cijfermateriaal bestaat niet voor de Zuidelijke Nederlanden, maar volgens de auteur komen ze wel grotendeels overeen met de situatie in Reims, terwijl het verschil met Toscane wel groot is, met een hoge huwelijksleeftijd voor mannen en een lage voor vrouwen. De auteur gebruikt getuigenissen bij criminele onderzoeken en zijn onderzoek spitst zich toe op de huwelijksleeftijd van gehuwde koppels en het verschil dat daartussen bestond. Daaruit blijkt dat in 85,5% van de huwelijken de man ouder is dan zijn echtgenote. Het gemiddelde leeftijdsverschil is 7,9 jaar maar dit geeft een vertekend beeld: wanneer we enkel de mannen onder de 30 jaar bekijken dan bedraagt het leeftijdsverschil slechts 4,2 jaar. Bij mannen vanaf 30 jaar stijgt het verschil tot zes jaar en mannen vanaf 40 of 50 zijn gemiddeld elf jaar ouder dan hun echtgenotes. Dit zijn de effecten van tweede of derde huwelijken, waarbij deze leeftijdsverschillen normaal zijn. Het problematische voor de jonge mannen wordt duidelijk wanneer we de cijfers van dichtbij bekijken. Bij mannen die 30 zijn of ouder hebben maar liefst 30% een vrouw die acht tot zestien jaar jonger is dan zij en bij mannen vanaf 40 of 50 hebben 15% echtgenotes die 20 tot 34 jaar jonger zijn dan zij. Dit heeft belangrijke gevolgen voor de 'huwelijksmarkt' waarop de jongen mannen een echtgenote moeten zoeken. Bijna een derde van de huwbare vrouwen werden opgeëist door mannen die ouder waren en die bijgevolg een zekere welvaart hadden verworven. De jonge mannen konden op hun beurt echter niet terugvallen op de

oudere vrouwen aangezien de cijfers aantonen dat een leeftijdsinversie zich maar zelden voordoet, laat staan dat de verschillen groot zijn bij een dergelijke inversie. We willen uiteraard niet de indruk wekken dat er een tekort was aan huwbare vrouwen maar de jonge mannen zullen in elk geval een sterke concurrentie gevoeld hebben van oudere mannen die voor de vrouwen vaak aantrekkelijker waren, gezien het feit dat ze zich reeds gevestigd hadden en een zeker kapitaal verworven hadden. De jongere mannen die minder geluk hadden, hetzij financiëel hetzij om om het even welke andere reden, zullen door deze concurrentie moeilijk een geschikte partner hebben gevonden en bijgevolg zal deze groep zijn seksuele behoefte moeilijk kunnen bevredigen hebben. Hiervoor waren zij dus aangewezen op de prostitutie.[65]

Het gedoogbeleid, dat werd uitgetekend door de meer gegoeden uit de maatschappij, een sociale groep die we grosso modo kunnen gelijkstellen met de concurrentie van de jonge mannen op de huwelijksmarkt namelijk een groep uit de toplaag van de maatschappij die naast een zekere welvaart ook de politieke macht in handen had, kan dus inderdaad uit een bezorgdheid omwille van de dochters, echtgenotes of weduwen uit hun sociale klasse zijn uitgetekend. Dat deze vrees niet ongegrond was blijkt ook uit het onderzoek van Rossiaud naar groepsverkrachtingen, uitgevoerd door deze groep van ongehuwde jonge mannen.[66] Om het hoofd te kunnen bieden aan de spanningen die bestonden tussen de hogere en de lagere klassen omwille van deze ongelijke strijd op de huwelijksmarkt ging de leidende, gegoede, klasse in sommige steden de prostitutie niet enkel gedogen maar zelfs in eigen handen nemen.

Uiteraard lieten ze het niet na om ook zelf van deze instellingen te genieten. We willen allerminst de indruk wekken dat de bordelen enkel werd bezocht door jonge, ongetrouwde mannen, alleen dat dit wel het discours was achter het gedoogbeleid. Dat blijkt ook uit de discoursanalyse van zowel Rossiaud als Dupont. In Brugge werd Gillekin du Bois uitgenodigd om te gaan jouer aux estuves [...] comme jeunes gens font communement.[67] In Zuid-Frankrijk werd het zelfs gelijkgesteld met sporten en ook daar werd de link gelegd met jonge mannen, die gewoon zijn van te gaan sporten. Dat ze dit doen is overigens onvermijdelijk want de natuur beweegt hen daartoe. Het ligt als het ware in de natuur van de jonge mannen om te gaan sporten in de bordelen en badstoven.[68] Het toont mooi de twee delen van het

65 Rossiaud (J.), *Medieval prostitution*, p. 15-18.
66 Rossiaud (J.), *Medieval prostitution*, p. 11-14.
67 Dupont (G.), *Maagdenverleidsters*, p. 121.
68 Rossiaud (J.), *Medieval prostitution*, p. 38-39.

discours van de overheid: enerzijds de prostitutie wordt gedoogd als een seksuele uitlaatklep voor jonge mannen aangezien zij anders een gevaar betekenen voor de openbare orde en anderzijds het feit dat deze mannen door de natuur gedwongen worden tot deze seksuele handelingen.

Dat het bezoek niet beperkt bleef tot deze jonge ongetrouwde mannen, lijdt geen twijfel. Zo maakte de clerus in Dijon maar liefst 20% uit van het totale clientèle.[69] Door de maatschappij werd dit aan de clerus toegestaan om vrijwel dezelfde reden als reeds geschetst: zolang prostitutie wordt gedoogd voor die groep zijn de 'goede' vrouwen veilig.[70] Voor de clerus kende het discours met andere woorden een uitbreiding. In de middeleeuwen was de norm het huwelijk en iedereen die daar niet aan voldeed, vormde een bedreiging voor de seksuele integriteit van de maatschappij. Om dit op te vangen werd prostitutie gedoogd als een manier om erger kwaad te voorkomen.

Het ontbreekt ons aan vergelijkbare demografische gegevens voor onze gebieden. We beschikken echter wel over andere demografische gegevens uit het onderzoek van Erik Thoen omtrent de demografie in de kasselrij Oudenaarde. Hij ging daarbij onder meer na of er op een gegeven moment een overwicht viel te noteren voor wat betreft een bepaald geslacht. Op lange termijn kon hij dit niet aantonen. Er waren wel enkele kortere termijn-bewegingen te noteren. Zo was er in de periode van 1380 tot 1420 een groot overschot aan mannen. Het mannenoverschot bedroeg tijdens die periode 20 tot 30%. Als een gevolg daarvan nam het aantal tweede huwelijken voor weduwen toe tijdens die periode.[71]

Hoewel het zoals gezegd geen constante trend was doorheen de periode die we bespreken, constateren we wel dat demografische factoren en schommelingen hun invloed hadden op zowel de aanbod- als de vraagzijde. Bij een overschot aan vrouwen zullen de vrouwen die het minst gegoed zijn de meeste problemen gehad hebben om zich een economisch en sociaal belangrijke positie te verwerven. Bij een overschot aan mannen trad er op de huwelijksmarkt een schaarste op. Jonge mannen voelden de concurrentie van de meer gegoeden die de

69 Rossiaud (J.), *Medieval prostitution*, p. 41-42.

70 We kunnen hier verwijzen naar het lopende onderzoek van Hendrik Callewier aan de Katholieke Universiteit Leuven, campus Kortrijk, naar de Brugse geestelijkheid van de 15de eeuw. Callewier (H.), *Sunt omnes libidinosi? De seksuele driften van de seculiere geestelijkheid in het 15de-eeuwse Brugge*, Leuven (onuitgegeven lezing Mediëvistendag, 31 oktober 2008.).

71 Thoen (E.), *Landbouwekonomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)*, Leuven, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1988, dl. 1, p. 101-103.

kans hadden gekregen om zich sociaal en economisch te wortelen. Bij wijze van seksuele uitlaatklep zijn die mannen aangewezen op de prostitutie.

Op zich is de verklaring niet uitsluitend te zoeken in de mannelijke vraag naar prostitutie. Een overschot aan ongehuwde mannen leidt enkel tot prostitutie in een cultuur die mannelijke seksualiteit privilegieert. Het is enkel in een patriarchale samenleving dat vrouwen tot prostituees verworden om aan een vraag te voldoen, hetzij door geweld, hetzij door het feit dat er geen andere alternatieven bestonden voor bepaalde groepen onder de vrouwen.[72] Het discours van een natuurlijke seksualiteit was dan ook exclusief mannelijk. Voor de vrouw was dit discours niet van toepassing en werd de seksualiteit zelfs als gevaarlijk beschouwd.

Bordelen en badstoven: prostitutie in de praktijk

Eigen aan het karakter van de beperkte of niet-geïnstitutionaliseerde vorm van prostitutie die vooral gangbaar was in het noorden van Europa was de occasionele prostitutie. Zoals gezegd is deze vorm op zich niet verschillend van die in het zuiden van Europa maar door de aanwezigheid van de officiële bordelen heeft het onderzoek zich vooral met deze laatste beziggehouden. De slechte economische omstandigheden voor vrouwen betekende niet dat ze full-time prostituee werden. Heel wat prostitutie vond wellicht plaats als een manier om het budget aan te vullen. Dit had ook gevolgen voor de locatie en manier waarop de prostitutie plaatsvond. Niet alle prostitutie vond met andere woorden plaats in zogenaamde bordelen of badstoven maar eerder in normale huizen achter gewone deuren. In de lakenindustrie, zoals gezegd een sector waar veel vrouwen in werkten, was de aantrekkingskracht van de prostitutie wellicht het grootst. Zoals Beatrijs aangaf waren de inkomsten niet voldoende en dus konden de textielarbeiders dit aanvullen met prostitutie. Dat de prostitutie vooral in deze sector moet worden gezocht blijkt wanneer we de keuren van de Aalsterse wevers en volders op naslaan. In tegenstelling tot andere ambachten bevatten deze bepalingen om pooiers bij het ambacht tegen te gaan. We komen hier nog op terug wanneer we de normatieve bronnen bespreken. In elk geval toont het wel aan dat dit een mogelijkheid moet geweest zijn. Meesters uit die ambachten konden vrouwen tewerkstellen als arbeiders en als aanvulling daarbij laten werken als prostituee.

Los daarvan waren er ook de prostituees die een lange carrière

72 Karras (R.M.), *Common women: prostitution and sexuality in medieval England*, New York, Oxford University Press, 1996, p. 7.

kenden. Zij oefenden hun beroep uit in bordelen of in zogenaamde badstoven. In de steden met een stadsbordeel waren het vooral de vrouwen die in de stadsbordelen dienden die een lange carrière kenden. In onze gebieden, waar deze stadsbordelen zoals gezegd niet voorkwamen, waren het vooral de badstoven die de meer stabiele prostitutie vertegenwoordigden. De badstoven, oorspronkelijk bedoeld om de hygiëne in de stad te bevorderen in de strijd tegen lepra, waren sinds het begin van de 14de eeuw reeds hun oorspronkelijke functie verloren. Door hun lange voorgeschiedenis kenden ze echter een stabiele plaats in het stedelijke weefsel. Badstoven waren in feite verkapte bordelen geworden. In badstoven ging men niet langer voor de hygiëne, men kon er samen met een stovevrouw een bad nemen, iets eten en zich nadien terugtrekken in een van de kamers. Bij de term badstoven moeten we echter aan een breed spectrum denken: er waren badstoven die enkel toegankelijk waren voor één van beide geslachten, er waren gemengde badstoven en dan waren er nog de badstoven die enkel en alleen bordelen waren. Zo zijn er voorbeelden gekend waarbij de inboedel van een badstoof geen enkel element had dat verwees naar een mogelijkheid tot baden.[73] In de periode die wij bespreken, kunnen we er van uitgaan dat de stoven dienst deden als bordeel. Deze bordelen die doorheen de middeleeuwen hun plaats hadden verworven in de stad vertegenwoordigden de meer stabiele prostitutie.

2.3. Zelfmoord in de laatmiddeleeuwse maatschappij

De moraal ten opzichte van zelfmoord

Het discours van de desperatio werd door de wereldlijke overheid volledig overgenomen. Wanneer we er het woordgebruik op naslaan dan zien we dat de reden voor de zelfmoord steeds dezelfde is: desperacion (desperatie). Het feit dat de zelfmoord is gebeurd op aangeven van de duivel komt ook voor, als toevoeging. De verleiding van de duivel zou dan de aanleiding geweest zijn voor de desperatio. Uiteraard schuilt achter dit woordgebruik een motief: enkel door het aanduiden van de zelfmoord met desperatio kan men overgaan op een bestraffing. De zonde is de desperatie en wat er heeft geleid tot die situatie, is voor de overheid van geen belang aangezien het de zelfmoord als een vorm van desperatie is die wordt bestraft. Het toont in elk geval aan op welke manier de overheid het discours van de Kerk heeft overgenomen om tot bestraffing over te gaan. De als door de Kerk verwerpelijk geprofileerde

73 Rossiaud (J.), *Medieval prostitution*, p. 6.

toestand, wordt door de overheid bestraft. Deze overheid had daar immers haar voordelen bij want door het als een zeer zware misdaad te profileren kon men de bezittingen van de zelfmoordenaar confisqueren en ook zwaardere composities[74] opleggen. Zoals hieronder nog wordt besproken, is het immers niet de zelfdoding op zich die gestraft wordt, wel de desperatio.

In de middeleeuwen werd de maatschappij, en de stad in het bijzonder, opgevat als een corporatief geheel. In navolging van Aristoteles zag men de gemeenschap als een lichaam. De verschillende onderdelen ervan waren op elkaar ingesteld en van elkaar afhankelijk. Het gemeenschappelijke belang primeerde, niet het individuele.[75] In dat opzicht werd de zelfmoord niet veroordeeld vanuit de persoon zelf maar vanuit het standpunt van de maatschappij. De zelfmoordenaar had op zich ook een plaats in de laatmiddeleeuwse maatschappij en door de zelfmoord berokkende hij zichzelf geen kwaad maar in de eerste plaats de samenleving. Volgens Aristoteles was het dan ook de staat die onrecht werd aangedaan. En aldus moest de bestraffing ook uitgaan van de staat.[76] Thomas van Aquino ging in tegen deze gedachte. Zelfmoord is een zonde, zowel ten opzichte van zichzelf als ten opzichte van God en de maatschappij.[77] Hij maakte op die manier eigenlijk een synthese van de opvattingen van de Kerk en de opvattingen van Aristoteles.

Philippe Aries bekijkt de moraal ten opzichte van zelfmoord vanuit het beeld dat men had in de middeleeuwen over de dood. Hij onderscheidt drie verschillen ten opzichte van onze hedendaagse opvatting. Ten eerste was er het zielenheil. Iedereen was bezig met de fundamentele vraag of hun ziel gered zou worden. Dit was het basisprincipe van de katholieke godsdienst: de redding van de ziel door God. Ten tweede was er de dood als sociaal gebeuren. Het werd gezien als een openbaar ritueel waar familie en vrienden bij aanwezig waren. Ten derde was er het 'goede sterven'. Men moest er met andere woorden alles aan doen om zich in de best mogelijke toestand over te leveren aan God. Het spreekt voor zich dat aan deze voorwaarden bij een zelfmoord niet werd voldaan. De redding van de ziel was uiteraard uitgesloten gezien

74 Cfr. infra.
75 Lowagie (H.), '*Par desperacion*', p. 60.
76 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, Budel, Damon, 2005, p. 186. (Vertaling door Hupperts (C.)).
77 Aquinas (T.), *Summa Theologica, secunda secundae partis*, vraag 64, punt 5, weerlegging van punt 1: "Ad primum ergo dicendum quod homicidium est peccatum non solum quia contrariatur iustitiae, sed etiam quia contrariatur caritati quam habere debet aliquis ad seipsum. Et ex hac parte occisio sui ipsius est peccatum per comparationem ad seipsum. Per comparationem autem ad communitatem et ad Deum, habet rationem peccati etiam per oppositionem ad iustitiam": [http://www.corpusthomisticum.org/].

de strenge veroordeling door de Kerk: de zelfmoordenaar had door de desperatie immers blijk gegeven van een verlies van het geloof in deze redding. Ook het sociale aspect van het overlijden werd doorbroken. Men pleegde de zelfmoord, gezien het illegale karakter ervan, alleen en onttrokken aan het zicht. Bovendien werd de zelfmoordenaar niet in de beste omstandigheden overgeleverd aan God door het gewelddadige karakter van de dood, waarover later meer. We kunnen dus besluiten dat een zelfmoordenaar allesbehalve 'goed sterft'.[78]

Een populair verhaalthema was in de middeleeuwen wel de zelfmoord omwille van de liefde, vaak gebaseerd op tradities uit de oudheid zoals 'Pyramus en Thisbe'.[79] Albrecht Classen bestudeerde zogenaamde 'dauwliederen' uit de 15de en de 16de eeuw. Hij leidt er uit af dat er een mentaliteitswijziging plaatsvond aan het einde van de middeleeuwen wegens het afbrokkelen van de macht en de invloed van de Kerk. Daardoor steeg de interesse in emoties en gevoelens als een literair thema. De theologische verwerping van zelfmoord werd door die interesse ondermijnd. In de hoge middeleeuwen kwam zelfmoord volgens Classen niet voor als literair thema, gezien de strenge moraal uit die periode.[80]

Het probleem is echter ingewikkelder dan dat. Albert Bayet zag een dubbele moraal ten opzichte van zelfmoord, die zijn ontstaan kende bij de Romeinen. Hij gaat echter te ver wanneer hij de hele evolutie ziet als een tweestrijd tussen een strenge volkse moraal en een tolerante elitaire moraal. De link met het civilisatieproces van Norbert Elias wordt vaak getrokken.[81] De geestelijke en wereldlijke elite trachtten hun strenge moraal over te brengen op het volk. Op de lange termijn hebben ze hierin echter gefaald. Het was net de moraal van de gegoede middenklasse die uiteindelijk de overhand heeft gehaald. Onder invloed van de Verlichting, het medicaliseringsproces, de rationalisering en de moderne communicatiemiddelen ontwikkelden zij gedurende de 18de en 19de eeuw een eigen burgerlijke moraal, los van die van de elite.[82] We moeten er natuurlijk rekening mee houden dat een moraal nooit eenduidig is, noch voor een bepaalde sociale klasse, noch voor de hele

78 Lowagie (H.), '*Par desperacion*', p. 62-64.
79 Ovidius, eerste eeuw voor Christus.
80 Classen (A.), "Desperate lovers, suicidal and murderous: early modern dawn songs and ballads", in: *Neuphilologische Mitteilungen: bulletin de la société néophilologique de Helsinki*. Bulletin of the modern language society of Helsinki, C, 1999, 2, p. 220-221.
81 Elias (N.), *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*, Amsterdam, Boom, 2001, 848 p. (Oorspronkelijke titel: 'Uber den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen', 1939).
82 Lowagie (H.), '*Par desperacion*', p. 51-79.

maatschappij. In plaats van onderzoek te doen naar dé moraal lijkt het ons beter na te gaan wat de verschillende moralen waren en in welke sociale klasse en in welke periode deze populair waren. Naast onderzoek naar de aanwezigheid van zelfmoord in de verhaalcultuur lijkt het ons ook een interessante piste om het bezit van dergelijke werken na te gaan.[83] Op die manier kan men nagaan of er een verschil bestond in moraal tussen de elite enerzijds en de burgerij anderzijds.

Zelfmoord in de praktijk

In de middeleeuwen bestonden er enkel gewelddadige en pijnlijke manieren om zichzelf van het leven te beroven. De meest voorkomende methoden om zelfmoord te plegen waren ophanging, verdrinking en messteek. Schmitt en Kühnel merken nog een andere methode op: de dood door een val. Lowagie heeft voor deze methode echter geen enkel voorbeeld gevonden voor wat betreft Brugge en haar omgeving.[84] Zelfmoord door vergiftiging kwam als dusdanig niet voor in de bronnen. Wellicht lag dit aan het feit dat het moeilijk was om een dood door vergiftiging als zelfmoord te herkennen. Bij gebrek aan uiterlijke kenmerken was het voor de middeleeuwse chirurgijnen immers bijzonder moeilijk om een vergiftigingsdood als een zelfmoord te identificeren.[85] Bij de andere methoden is de doodsoorzaak dan wel eenvoudig vast te stellen, het onderscheid tussen een zelfmoord en een moord is niet altijd eenvoudig. Sommige zelfmoorden zullen nooit als dusdanig geregistreerd zijn terwijl sommige moorden wellicht wel werden geregistreerd als een zelfmoord. Het verdoezelen van een moord door middel van het in scène zetten van een zelfmoord zal ongetwijfeld ook plaatsgevonden hebben. Ook mislukte zelfmoordpogingen vinden we slechts zeer sporadisch terug in de bronnen, al zal dit een niet onbelangrijk fenomeen geweest zijn. Halbwachs gaat zelfs zover om te zeggen dat er per 164 zelfmoordpogingen slechts 100 slaagden.[86] We moeten dit cijfer wellicht niet strikt toepassen maar het lijdt geen twijfel

83 Dumalin (N.), *Contra naturam. Een verkenning van de aandacht voor sodomie bij de Bourgondische hertogen en hun politieke en intellectuele elite (ca. 1384-1504)*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2009, 117 p. (promotor: M. Boone).

84 Lowagie (H.), '*Par desperacion*', p. 169.

85 Lowagie beweert dat Vanhemelryck het afwezig blijven van vergiftiging in de rechtsbronnen verklaart door het feit dat er een gebrek was aan kennis omtrent vergiftiging bij de mogelijke daders maar dit klopt niet: het niet voorkomen in de bronnen wordt verklaard door het feit dat net de opsporing niet mogelijk was door een gebrekkige kennis van gerechtelijke geneeskunde en giffen. Zie Vanhemelryck (J.), *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien regime (1404-1789)*, Brussel, Paleis der Academiën, 1981, p. 119-120.

86 Halbwachs (M.), *Les causes du suicide*, Parijs, Alcan, 1930, p. 43.

dat er heel wat meer mislukte pogingen hebben plaatsgevonden dan dat er tot ons zijn gekomen via de bronnen.

Gezien het discours van het bronnenmateriaal is er weinig informatie over de zelfmoord of over de persoon achter die zelfmoord te achterhalen. Voor de baljuw was de reden om tot zelfmoord over te gaan immers duidelijk: de desperatio was de oorzaak. Wat ons echter interesseert is net de oorzaak van die desperatio. Is de zelfmoord gepleegd wegens een uitzichtloze financiele situatie, een liefdeskwestie of een andere reden? We zullen het nooit te weten komen via de baljuwsrekeningen aangezien de baljuw zoals gezegd het kerkelijke discours heeft overgenomen. Uitzonderingen zijn wel de zaken waar verzachtende omstandigheden voor gelden, waar we in het hoofdstuk in verband met de normatieve bronnen verder op in gaan. In dat geval werd er wel vermeld om welke reden de baljuw voor een bepaalde zelfmoord milder was. Ook biografische gegevens ontbreken zoals gezegd in de baljuwsrekeningen.

(wordt vervolgd)

Koen Van der Bracht
Beekstraat 69
9451 Kerksken

DE PERCEPTIE VAN MILIEUHINDER EN HET ONDERHOUD VAN RIOLEN IN AALST IN DE PERIODE 1850-1939

Romain John VAN DE MAELE

'In welk deel der stad men zich begeeft overal ligt het er om te[r] vuilst.'[1]

Schoon water krijgt vandaag veel aandacht. De afvoer van regen- en afvalwater, de distributie van drinkwater, de aanleg van nieuwe (gescheiden) riolenstelsels en de bouw van waterzuiveringsstations worden krachtdadig aangepakt door nieuwe overheidsbedrijven. Hoe was het in het verleden met die aandacht gesteld? Specifieker nog, hoe reageerde men in de Aalsterse bladen op de lokale problemen bij de afvoer van regen- en afvalwater, met inbegrip van beer?

De milieugeschiedenis is een jonge richting in het historisch onderzoek, maar de voorbije jaren werden niet alleen belangrijke theoretische inzichten geformuleerd en onderzoeksmethodes uitgewerkt, er werd naast grootschalig ook lokaalhistorisch onderzoek verricht.[2] C.Verbruggen onderzocht op basis van vergunningsdossiers de perceptie van de industriële en artisanale vervuiling in het negentiende-eeuwse Gent, K vander Mijnsbrugge richtte zich op dezelfde problematiek in Aalst.[3] Deze bijdrage focust eveneens op de perceptie, maar het accent ligt op de toenmalige ervaringen met riolen of stadsgoten. Bij hevige regenval en bij langdurige hitte werden vaak klachten geuit. Ook de verbinding van beerputten met de stadsriolen lokte kritiek uit. Waarover deden de Aalstenaars en hun vertegenwoordigers in de gemeenteraad hun beklag en aan welke gevaren dachten ze?

Het antwoord op deze vragen wordt gezocht in de volgende lokale

1 Uitspraak van gemeenteraadslid De Blieck tijdens de gemeenteraad van 22 maart 1910, geciteerd in *De Volksgazet*, 27.03.1910, p. 2.

2 E. Thoen & Ch. Verbruggen, 'Ecologie en omgeving', in: J. Art & E. Vanhaute, eds., *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19e en de 20ste eeuw*, Gent, Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent / Mens & Cultuur Uitgevers, Gent, 2003, p. 57-111.

3 Ch. Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op industriële milieuhinder in het 19de- eeuwse Gent*, Gent, Academia Press, 2002; K. vander Mijnsbrugge, *De Aalsterse industriële ontplooiing 1840-1914 aan de hand van de bron 'de commodo et incommodo'. Een studie van de maatschappelijke perceptie en de historische vervuiling*, Gent, Universiteit Gent, 2001 (onuitgegeven scriptie).

(gedigitaliseerde) bladen: *De(n) Denderbode*, *De Werkman*, *Het Land van Aelst*, *De Volksstem*, *De Volksgazet* en *Recht en Vrijheid*.[4] De spreiding in de tijd van de 69 artikelen die de basis vormen van deze bijdrage wordt weergegeven in tabel 1. De commentaren hebben betrekking op uiteenlopende onderwerpen in verband met riolen. Bij de bespreking van de perceptie wordt voorts rekening gehouden met enkele andere bijdragen die slechts indirect met de riolenproblematiek te maken hebben. De artikelen met een indirecte invalshoek worden niet in tabel 1 vermeld.

Tabel 1: Overzicht van de onderzochte artikelen

Periode	Aantal	Kritische bijdragen	Aanleg van riolen, raadgevingen en andere onderwerpen
1850-1859	3	2	1
1860-1869	0		
1870-1879	1		1
1880-1889	5	1	4
1890-1899	8	1	7
1900-1909	6	5	1
1910-1919	15	5	10
1920-1929	13		13
1930-1939	18	5	13

Van de onderzochte artikelen is meer dan de helft tijdens het interbellum verschenen. De kritische reacties zijn kwantitatief het meest uitgesproken in de periode 1900-1919, maar ook de artikelen over de aanleg van riolen, raadgevingen en andere bijdragen bevatten soms expliciet, soms impliciet een kritische stelling. Een te ruime definitie rafelt uiteen aan de randen van het onderwerp dat gedefinieerd wordt. Onder de noemer kritische bijdragen heb ik dan ook alleen die artikelen gerangschikt waarin de oorzaken en/of gevolgen van problemen met riolen worden beschreven. In dat soort artikelen wordt eventueel ook aandacht besteed aan de verantwoordelijken voor die problemen en/of de oplossingen voor de hinder. Hoewel het aantal kritische artikelen relatief beperkt is (ongeveer 27,5% van het totale aantal bijdragen), volstaat het ruim om de perceptie van de hinder in de onderzochte periode te bespreken.

4 http://aalst.courant.nu (Documentatiecentrum en Archief voor Daensisme en Hedendaagse Geschiedenis van de Denderstreek en Stadsarchief Aalst).

Alleen al het feit dat in meer dan een kwart van de artikelen een kritische stem aan het woord komt, is een significant verschijnsel.

Om de artikelen beter in hun historisch-politieke context te kunnen plaatsen, wordt in tabel 2 het aantal artikelen per periode van tien jaar per krant vermeld. Door het bestuderen van enkele artikelen die slechts indirect verband houden met de riolenproblematiek wordt het geraadpleegde krantenbestand verruimd met *De Liberaal* en *De Dendergalm*. De artikelen met een indirecte invalshoek worden niet vermeld in tabel 2.

Tabel 2: Overzicht van het aantal artikelen per krant

Periode	*De Dender-bode*	*De Werk-man*	*Het Land van Aelst*	*De Volks-stem*	*De Volks-gazet*	*Recht en Vrijheid*
1850-1859	3					
1860-1869						
1870-1879		1				
1880-1889	3	1	1			
1890-1899	5	1	2			
1900-1909	5					1
1910-1919	1	3		7	3	1
1920-1929				10		3
1930-1939				13		5

De(n) Denderbode werd in 1846 gesticht door Adolf Byl en volgde in de beginperiode een katholiek-liberaal programma. In 1871 werd het blad overgenomen door de familie Van de Putte. Clemens van de Putte koos de zijde van de Grondwettige en Bewarende Vereeniging van het arrondissement Aalst. *De Werkman* verscheen vanaf 1872 en werd geleid door Pieter Daens. *Het Land van Aelst* ging in januari 1860 van start als a-politiek weekblad en werd vanaf december 1870 geleid door Pieter Daens. Dit blad groeide uit tot de katholieke concurrent van *De(n) Denderbode*. *De Volksstem* droeg een christen-democratisch stempel en verscheen vanaf 1895. *De Volksgazet* verscheen vanaf 1906 en was de radicaal-liberale opvolger van *De Volkswil*. *Recht en Vrijheid* was een socialistisch weekblad voor het arrondissement Aalst en werd vanaf 1900 uitgegeven.

Het ideologisch profiel van *De Liberaal* behoeft geen verdere toelichting. *De Dendergalm* was oorspronkelijk een blad met een gematigd liberaal

profiel, maar groeide uit tot het orgaan van het radicale liberalisme in Aalst.[5]

Hinder en vervuiling

In de ecologische geschiedenis, waarin de wisselwerking tussen mens en milieu in historisch perspectief wordt bestudeerd, en de wat smallere variant, de milieugeschiedenis, die de invloed van de mens op zijn natuurlijke omgeving onderzoekt, wordt o.m. aandacht besteed aan de ontwikkelingen op het gebied van vervuiling en hinder.[6] Het hier gepresenteerde onderzoek brengt vooral hinder aan het licht, hoewel hinder en vervuiling in de Aalsterse artikelen niet altijd scherp van elkaar gescheiden kunnen worden. Het begrip vervuiling wordt gebruikt om te verwijzen naar een situatie die effectief schadelijk is voor de gezondheid van de mens – vervuiling is meestal kwantificeerbaar –, hinder heeft te maken met een 'subjectieve' ervaring. Het geluidsniveau – en dit is slechts één voorbeeld – is wel meetbaar, maar de overgang van geluid naar lawaai is een persoonlijke ervaring.

Vervuilde riolen en de hinder die daaruit voortvloeit behoren tot het oudste type van vervuiling, nl. de bacteriële vervuiling. I. Mieck, die in *Reflections on a typology of historical pollution* (1990) zes types van vervuiling onderscheidt, vermeldt naast de bacteriële vervuiling ook nog de artisanale en de industriële vervuiling. Hierbij ligt telkens het accent op de bron van de vervuiling, hoewel tot aan de Eerste Wereldoorlog de artisanale en de industriële vervuiling moeilijk los van elkaar bestudeerd kunnen worden. Bodemvervuiling verwijst niet naar de oorsprong maar naar het resultaat van de vervuiling. De andere types van vervuiling die door Mieck worden onderscheiden, de fundamentele en de accidentele vervuiling, zijn minder 'relevant voor de lokale historicus.'[7]

Bacteriële vervuiling heeft te maken met de graad van (publieke) hygiëne, een facet van het leven en de samenleving dat na de voedselcrisis en ziektecrises van de jaren 1840 bijzonder veel aandacht heeft gekregen in de geneeskunde. Vooral de hygiënistenbeweging heeft zich met dit domein van de volksgezondheid beziggehouden. In de tweede helft van de negentiende eeuw heeft de medische geografie haar zoeklicht

5 Voor meer details over de Aalsterse pers zie H. LIEBAUT, *Repertorium van de pers in het arrondissement Aalst 1840-1914*, Leuven/Paris, Editions Nauwelaerts / Béatrice-Nauwelaerts, 1967.

6 Deze paragraaf is vooral gebaseerd op THOEN & VERBRUGGEN, 'Ecologie en omgeving'. Er wordt ook rekening gehouden met berichten in de Aalsterse kranten in de onderzochte periode en met literatuur over de bevolkingsontwikkeling en economische activiteiten.

7 THOEN & VERBRUGGEN, 'Ecologie en omgeving', p. 78.

op omgevingsfactoren gericht om de verschillende vormen en niveaus van mortaliteit te verklaren. Daarbij werd vooral naar bezoedeling en bederf gezocht.

De stedelijke riolen zijn nog maar weinig bestudeerd. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden de riolen uit het Ancien Régime verder uitgebouwd en in de steden werden soms rivieren gedempt of overwelfd. Om de problemen goed in kaart te brengen, is het soms nodig aandacht te besteden aan de afvoer van vervuild water én de distributie van zuiver drinkwater en het gebruik van water voor huishoudelijke doeleinden. Ook de huisvuilverwijdering is een belangrijk element – en dat blijkt ook uit de artikelen in de Aalsterse kranten. In de negentiende eeuw was die verwijdering vaak in particuliere handen. Huishoudelijk afval en menselijke uitwerpselen waren waardevol en winstgevend. Ze werden gebruikt in de land- en tuinbouw. Beer werd zelfs over grotere afstanden vervoerd.[8] In Aalst werd in de negentiende eeuw het ruimen der beerputten van de stadsjongensschool (Vrijheidsstraat) en de stadsmeisjesschool (Schoolstraat) verpacht, zoals duidelijk blijkt uit een aantal berichten over openbare verpachtingen.[9] Door de introductie van kunstmest in de late negentiende eeuw daalde de rentabiliteit van de huisvuilophaling, waardoor de overheid opnieuw een grotere rol moest spelen om deze essentiële taak naar behoren te laten verlopen.

Bestaande vervuiling en hinder hingen samen met o.a. de grote bevolkingsaantallen in de stedelijke gebieden. Zowel de vervuiling als de hinder nam toe samen met het stijgende aantal inwoners. De bevolking van Aalst steeg van 10.927 in het jaar VII (1798) tot 38.429 in 1930, en dat betekende uiteraard dat de bevolkingsdichtheid, het waterverbruik en de lozing van afvalwater sterk toenamen. Het Engelse blad *Our Homes* schatte in 1883 het dagelijkse waterverbruik per persoon op 100 liter. De schatting hield rekening met het verbruik van water in de keuken, in de badkamer, voor de schoonmaak en de was. De schatting lokte de opmerking uit dat de lagere klasse het meestal met ongeveer een kwart van dat verbruik kon (of moest) stellen.[10] Dat betekent dat men in Aalst – alleszins bij een vergelijkbaar verbruik – in 1880, toen er 20.679 inwoners werden geteld, voor het huishoudelijke gebruik ongeveer 520 tot 2.100 m^3 water nodig had. De groeiende bevolking verhoogde uiteraard de behoefte aan water.

8 Zie G. Hoebeke, 'Het verdwenen beroep van beerschipper', in: *Ons Heem*, 2006, jrg. 59, nr. 3, p. 55-62.
9 Zie o.a. 'Armbestuur van Aalst. Openbare verpachting', in: *De Denderbode*, 18.11.1877, p. 3.
10 Zie J. Flanders, *The Victorian House*,London, Harper Perenial, 2003, p. 91.

De bevolkingstoename ging gepaard met in- en uitbreiding, waardoor het riolennet in een aantal wijken meer belast werd dan in andere. De in- en uitbreiding komen o.a. aan bod in een verhaal over het eind van de achttiende eeuw.[11] In dat verhaal kan men lezen dat Mijlbeek destijds een gehucht was waar uitsluitend landbouwers woonden. 'Waar nu al die werkmanshuizen staan had men de beerputten,' luidt het. 'Aan de Verkensmarkt stonden eenige kleine arme huizekes.' Over de omgeving van de Zoutstraatpoort schrijft de verteller: 'Die wijk, waar nu zoveel volk woont, was over 100 jaar bewoond door eenige hoveniers en een aantal solfertstekmakers.'

De oppervlakte van Aalst bedroeg slechts 1877 hectare.[12] De bevolking nam fors toe tussen 1820 en 1846 en van 1880 tot 1920, zoals blijkt uit tabel 3 waarin de groeipercentages tussen twee bevolkingstellingen worden weergegeven.

Tabel 3: Afgeronde groeipercentages van de bevolking gebaseerd op de jaartellingen van het jaar VII tot 1930

Periode	*Groeipercentage*
Jaar VII (1798)-1806	11,20 %
1806-1816	0,60 %
1816-1820	2,10 %
1820-1830	18,60 %
1830-1846	16,50 %
1846-1856	4,60%
1856-1866	3,10 %
1866-1876	12,90 %
1876-1880	-1,50%
1880-1890	23,50%
1890-1900	14,30 %
1900-1910	20,30 %
1910-1920	-1,60 %
1920-1930	11,10 %
1930-1947	9,20 %

11 Tegen het einde van de negentiende eeuw werden Mijlbeek en Schaarbeek door de stadskern opgeslorpt. 'De vrouw van den boschwachter uit Afflighem-bosch', in: *Het Land van Aelst*, 19.11.1899, p. 1.

12 S. VRIELINCK, *De territoriale indeling van België 1795-1963, Deel 3*, Leuven, Universitaire Pers, 2000, p. 1666-1667.

Ook de bedrijvenconcentratie nam sterk toe. De katoenindustrie startte in 1773 en telde in 1830 32 bedrijven. Samen met de garenindustrie, die al in 1704 was gestart, vormde de katoenverwerking de belangrijkste industrietak in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar er vestigden zich ook mouterijen, glucosefabrieken en brouwerijen in Aalst – in 1892 waren er 20 brouwers.[13] Al deze bedrijven hadden water nodig en moesten afvalwater lozen. De industriële activiteit was vooral langs de Dender geconcentreerd 'en wel hoofdzakelijk langs de linkeroever waar zich eveneens de stadskern bevindt.'[14] Op het 'beruchte' Eiland Chipka, ontstaan door de kanalisatie van de Dender tussen de Zeeberg- en Sint-Annabrug (1863-1867), vestigden zich na de kanalisatie o.a. de glucoserie Callebaut Frères, de mouterij L'Epi d'Or, brouwerij Burny en de wolwasserij van Alfred Kelders. Hoeveel water deze bedrijven per dag nodig hadden en daarna loosden, is moeilijk te becijferen. Wel staat vast dat niet alle bedrijven in Aalst over een artesische put beschikten en een beroep moesten doen op andere waterreserves. Voorts lijkt de nijverheidsconcentratie op het Eiland Chipka een afspiegeling van de Gentse praktijk: 'Bij voorkeur vestigden de fabrieken zich aan waterlopen. Waterlopen fungeerden als de goedkoopste oplossing voor het lozen van afvalwater en het dumpen van afval.'[15] Het afvalwater van brouwerijen en fabrieken van stijfsel of graanderivaten was – op lange termijn – minder schadelijk dan het anorganisch afval van de chemische nijverheid, maar het was toch vervuild met organische, gistende bestanddelen die een onaangename geur verspreidden en precies de stank lokte veel verontwaardigde reacties uit, zoals duidelijk is gebleken uit het onderzoek van Verbruggen in verband met het Gentse 'milieuprotest'.

Reacties op 'den verpestenden stank die de ontvangers der stadsgoten in den omtrek verspreiden'

Geurhinder heeft niet alleen in Aalst veel protest veroorzaakt. Stank werd al langer met gezondheidsproblemen geassocieerd. Dat blijkt overduidelijk uit o.m. onderzoek van Belgische hygiënisten, en recentere studies van Alain Corbin, Judith Flanders en Roger-Henri

13 J.Mi, 'Aalst', in: H. Hasquin, e.a., *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek, 1. Vlaanderen*, Brussel, Gemeentekrediet van België 1980, p. 19-23, alwaar 20-21.
14 M. Verleysen, *Het Eiland Chipka*, Aalst, z.j., p. 3.
15 Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren*, p. 89.

Guerrand.[16] Uit de studie van Verbruggen blijkt dat in het negentiende-eeuwse Gent vooral geurhinder werd ingeroepen om aan ondernemers een bedrijfsvergunning te weigeren.[17] Geurhinder werd geassocieerd met de miasmatheorie, en toen in 1869 de sanering van de Neerschelde in Gent werd besproken, werd aan die theorie gerefereerd: 'Eene der voornaamste oorzaken van ongezondheid voor de steden is de stilstand der waters, bezwangerd met organische stoffen, voortkomende uit woningen en uit nijverheidsgestichten en die spoedig in gisting zijn.' De redenering werd als volgt vervolledigd: 'Ten einde de ontwikkeling der schadelijke gazstoffen te beletten die het grootere deel der ziekten veroorzaken, zooals koortsen, cholera, enz..., moet men het rioolwater zo spoedig mogelijk op eenen grooten afstand wegvoeren.'[18] De Gentse overheid trad repressiever op na epidemieën (cholera of tyfuskoorts) en uit de studie van een lokaal Gents conflict blijkt dat de bevolking 'vooral tijdens de zomermaanden aanstoot nam aan niet helder, stinkend water.'[19] Ook in de Aalsterse bladen wordt in een aantal artikelen over waterlopen en riolen aan de invloed van het zomerweer herinnerd. Daarbij wordt (soms ook impliciet) aan de miasmatheorie gerefereerd. In een artikel over de Oude Dender, gepubliceerd in 1887, trof ik de volgende klacht aan: 'Bij den minsten zonnenschijn wasemt de Oude Dender eenen verpestenden stank uit, die allerschadelijkst is voor de openbare gezondheid in het volkrijk kwartier Molendries, Hoogevesten, enz.'[20] De voorjaarswarmte volstond blijkbaar om al – angstig – op de zomerproblematiek vooruit te lopen.

Bij de bespreking van de artikelen over problemen met de riolen in Aalst zal nauwlettend in het oog worden gehouden wanneer de artikelen verschenen. Was er – zoals in Gent – een toename van de klachten tijdens de zomermaanden, of waren de reacties minder seizoensgebonden? Voorts zal ik proberen te achterhalen of er meer reacties verschenen na tyfus- of cholera-epidemieën.

In zijn studie van de geschiedenis van de reuk heeft Corbin de miasmatheorie uitvoerig beschreven. Om de perceptie van de milieuhinder in Aalst beter in de toenmalige ideeënwereld te kunnen plaatsen, vat ik de theorie heel bondig samen. In de achttiende en de

16 A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*, Nijmegen, SUN, 1999 (tweede druk); Flanders, *The Victorian House*; R.-H. Guerrand, 'Persoonlijke ruimten', in: G. Duby & Ph. Ariès, eds., *Geschiedenis van het persoonlijk leven. De negentiende eeuw: materiële cultuur en de wereld van het individu*, Amsterdam, Agon, 1993.

17 Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren*, p. 41.

18 Geciteerd door Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren*, p. 46.

19 Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren*, p. 63.

20 'Oude Dender', in: *De Denderbode*, 01.05.1887, p. 2.

eerste helft van de negentiende eeuw was men ervan overtuigd dat de aarde zich volzuigt en de producten van rotting en gisting opslaat. 'Ze is de opslagplaats van ettervocht,' luidt Corbins samenvatting van de toenmalige denkbeelden, en hij voegt daar het volgende schrikbeeld aan toe: 'Eens zal ze besluiten de ziekteverwekkende dampen terug te bezorgen.'[21] Men vreesde dat het onderaardse afgebrokkeld en zelfs vloeibaar geworden was 'door de opeenhoping van stront, door de rotting van lijken.'[22] Die rottingsprocessen gingen gepaard met een weerzinwekkende stank die door uitwasemingen aan de rottende aarde ontsnapte. Miasma is de benaming voor de uitwasemingen van rottende stoffen, die geacht worden ziekten te veroorzaken. Men had het in de negentiende eeuw dan ook over miasmatische ziekten, maar zelfs in 1941 weerklonk nog in een zeer degelijke en uitvoerige bijdrage over het gebruik van water een echo van de miasmatheorie. De ingenieur die het in *De Volksstem* over drinkwater en afvalwater had, besprak een aantal mogelijkheden om het afvalwater te zuiveren, maar hij had ook nog over 'de uitwasemingen van rottende waters' en pleitte voor maatregelen in het belang van de 'gezondheid van de gemeenschap.'[23]

In de negentiende eeuw werd de overdracht van ziekten geassocieerd met een algemene onreinheid in de armenbuurten.[24] Medische deskundigen waren het niet eens over de oorzaken van epidemische ziekten zoals cholera en tyfuskoorts. Volgens 'contagionistische' deskundigen was de oorzaak van ziekte allereerst de overdracht van levende organismen van de ene drager aan de andere. In de miasmatische benadering, die rond het midden van de negentiende eeuw in West-Europa het meest aanhangers telde, werd de oorzaak van de ziekte gelokaliseerd op plaatsen waar schadelijke dampen opstegen. Men ging ervan uit dat bedorven lucht, rottend afval en stilstaand water besmettelijke substanties afscheidden. Deze miasma kon men niet zintuiglijk waarnemen, maar de stank was een duidelijk teken van de aanwezigheid van die besmettelijke substanties. Cholera en tyfus werden met miasma in verband gebracht en de riolen die vanaf 1850 in Londen werden aangelegd waren een antwoord op een grote cholera-epidemie. De oplossing voor de problemen werd inderdaad gezocht in betere verluchting, de verwijdering van stilstaand water en de opruiming van afval. In de tweede helft van de negentiende eeuw

21 Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur*, p. 37.
22 Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur*, p. 37-38.
23 V.R., 'Water', in: *De Volksstem*, 25.01.1941, p. 1.
24 Zie J.F.C. Harrison, *Early Victorian Britain, 1832-51*, London, Fontana Press, 1988, p. 69

werd de theorie minder populair. Ondanks de verkeerde uitgangspunten heeft het antwoord op de miasmatheorie – de aanleg van riolen, een betere verwijdering van afval en uitwerpselen, meer zorg voor de drinkwatervoorziening – bijgedragen tot de verbetering van de openbare gezondheid, al ging dat niet altijd van harte, zoals duidelijk blijkt uit de Engelse geschiedschrijving van de negentiende eeuw.

Het gebruik van het 'wash-down closet', een manier om de menselijke uitwerpselen snel en zonder geurhinder te verwijderen, werd in Engeland zelfs lang officieel tegengewerkt omdat het WC-water de riolen en de afwatering te veel belastte. In huizen waar toch een WC was geïnstalleerd, werd het water nog vele jaren opgevangen in een beerput. Tot het laatste kwart van de negentiende eeuw hadden de meeste Engelse huizen geen watercloset.[25]

De eerste kritische geluiden

De reeks kritische geluiden die ik tijdens dit onderzoek van Aalsterse kranten op het spoor ben gekomen begint in september 1850. *De Denderbode* meldde toen dat inwoners van de Nieuwstraat, de Hopmarkt en aanpalende straten zich tot het gemeentebestuur hadden gericht om 'de versluysde stadsgooten te doen kuysschen en die bewooners aldus tegen d'overstroomingen in hunne kelders te vrywaeren.'[26] De klacht ging duidelijk over wateroverlast en waterschade aan de ene kant, en over het onvoldoende onderhoud van de riolen. Het gebrekkige onderhoud van de riolen is een van de meest voorkomende klachten gedurende de periode van 1850 tot 1939. Ongeveer vijf jaar na het eerste kritisch geluid volgde in hetzelfde blad een merkwaardige aanbeveling om niet te veel belastingsgeld uit te geven aan een cursus over drainage volgens het Engels systeem. De redacteur van *De Denderbode* meende te weten dat men er in Engeland aan dacht het drainagesysteem met buizen (under-drainige) te vervangen 'door het oud [B]elgisch stelsel [...], te weten door takkebossen en steengruys in gegravene riolen' te leggen.[27] Gelet op de nog gangbare miasmatheorie was dit een vreemde reactie, en uit Engelse literatuur over plattelandsontwikkelingen in de negentiende eeuw blijkt duidelijk dat drainage met buizen om economische redenen noodzakelijk werd geacht.[28] Onbegrijpelijker

25 G. Best, *Mid-Victorian Britain 1851-75*, London, Fontana Press, 1985, p. 41 en A. Briggs, *Victorian Things*, London, Penguin Books, 1990, p. 252.
26 *De Denderbode*, 01.09.1850, p. 3.
27 'De droogmaking of drainering', in: *De Denderbode*, 03.06.1855, p. 1.
28 G.E. Mingay, *Rural life in Victorian England*, Stroud, Sutton Publishing, 1998, p. 128-129.

was echter het kritische standpunt dat in oktober 1857 werd verwoord. In 1850 werd gevreesd voor overstromingen die aan 'versluysde stadsgooten' werden toegeschreven, in 1857 was de redactie van *De Denderbode* van oordeel dat het gemeentebestuur (te) veel geld had geleend voor de aanleg van riolen (70.000 frank). De lening ging gepaard met een grote rentelast, en de riolen zelf verstoorden – althans volgens het bericht – de waterhuishouding. Vóór de aanleg van de grote riolen waren de waterputten goed bruikbaar, maar in de buurt van die riolen waren de putten vaak onbruikbaar geworden door een daling van het waterpeil.[29] De kritische geluiden in de periode 1850-1857 waren duidelijk economisch gemotiveerd – ze vloeiden voort uit angst voor wateroverlast en/of watertekort in combinatie met het gebruik van belastingsgeld. Daarna volgde een lange stilte, tot in de loop van de jaren 1880 de stank wellicht niet meer te harden was.

In het belang van de openbare gezondheid

In augustus 1886 wordt op heel wat plaatsen geklaagd over 'den verpestenden stank die de ontvangers der stadsgoten in den omtrek verspreiden.' De redactie van *De Denderbode* heeft vernomen dat de 'ontvangers hedendaags niet of wel te weinig gekuischt' worden. 'Op zekere plaatsen heeft men bestatigd dat het slijk zoodanig overvloedig is dat er schier geen water meer overblijft en de werking van de luchtafsnijder onmogelijk is.'[30] De redacteur vraagt dat het stadsbestuur, in het belang van de openbare gezondheid, snel de nodige maatregelen zou nemen. In dit artikel wordt duidelijk aan de miasmatheorie gerefereerd, hoewel het begrip zelf niet ter sprake komt. Ongeveer tien jaar later wordt de te kleine capaciteit van de riolen bij hevige regenval duidelijk – de riolen worden in beken herschapen –, maar enkele jaren na die kritische vaststelling werd een opmerking van de 'dwalende' priester Daens in de Kamer van Volksvertegenwoordigers verontwaardigd van tafel geveegd. Volgens de krant lagen er in Aalst in december 1903 al 25.000 meter riolen, waarvan ongeveer 20.000 meter door het katholieke stadsbestuur was aangelegd. In het centrum van de stad moest alleen de Klapstraat het zonder riolen stellen.[31] Na de reactie op de stank in 1886, richtte *De Denderbode* de aandacht (impliciet) opnieuw op economische motieven: de capaciteit van het riolennet

29 'Kiezers, onderzoeken wij eens wel', in: *De Denderbode*, 25.10.1857, p. 1.
30 'Aan wie 't behoort', in: *De Denderbode*, 08.08.1886, p. 2.
31 'Onweer op 21 juli, in: *De Denderbode*, 22.07.1897, p. 2 en *De Denderbode*, 20.12.1903, p. 2.

moest volstaan om bij hevige regenval overstromingen te voorkomen.

Diezelfde bekommernis spreekt ook uit een artikel dat in 1907 is verschenen. Het liberale gemeentebestuur van 1848-1866 had volgens *De Denderbode* de buitenwijken Schaarbeek en Mijlbeek stiefmoederlijk behandeld. Door de grote inspanningen van het katholieke gemeentebestuur waren de wegen, inclusief de afwatering, in de buitenwijken veel verbeterd. De redacteur erkent op een wat wrevelige manier dat het liberale bestuur 'in al de straten onderaardsche goten' heeft laten aanleggen. Moderne riolen bevinden zich inderdaad onder de grond, luidt de wat zure repliek op de stelling van een oude liberaal, maar 'zijn die volgens een wel overwogen plan aangelegd?' Het water wordt geloosd ter hoogte van de Zeebergbrug en 'onder de statie van de ijzerenweg om in den ganschen doortocht der stad de waters van den Dender' te bevuilen. Voorts hellen de riolen in de Kattestraat onvoldoende af.[32] Naast het spelletje van welles en nietes over welk stadsbestuur de grootste inspanningen geleverd heeft, duikt hier een interessant element op: de bevuiling van het water van de Dender.

Enkele maanden later verschijnt in het socialistische blad *Recht en Vrijheid* het artikel 'Voor de openbare gezondheid'. Het kernelement van die kritische bijdrage was zoals uit de titel blijkt de volksgezondheid. Omdat de tekst vrij veel details bevat, citeer ik het artikel in extenso.

Op aanvraag van M. den Uil is er in de gemeenteraad aangenomen bij middel van manifest, de bevolking in te lichten over de maatregelen die men moet nemen, om aanstekelijke ziekten als typhuskoorts, cholera, enz. te voorkomen en te bestrijden.

In dit manifest komen zeer goede voorschriften, gemakkelijk om uit te voeren voor een werkersgezin, en die in 't belang der openbare gezondheid dienen zorgvuldig nageleefd te worden.

Wij bemerken dat cresol, onmisbaar is voor de ontsmetting, en dat men dit kan krijgen bij den apotheker.

Mij dunkt, dat men den noodigen cresol kosteloos aan de belanghebbenden zou moeten bestellen; dien kost, kan de stad zeker wel dragen?

Maar in dit manifest, vindt men ook, dat men de riolen en gemakhuizen, dagelijks moet kuischen door waterstroomingen, terwijl ons stedelijk bestuur er zelf niet aan denkt, de stadsriolen op tijd te kuischen en te reinigen, zoodat men meermalen, de stadsontvangers in de stad zelf en voornamelijk langs de buitenwijken ziet overstroomen.

Ja, wij weten het, den reinigheidsdienst is verpacht, maar omdat het een domper is, mag men hem toch zijn contract niet laten ontduiken, en dit dan

32 'De verbetering van de Wegenis in Mijlbeek en Schaarbeek', in: *De Denderbode*, 22.09.1907, p. 1.

nog ten koste van de openbare gezondheid.
Met het reinigen der straten is het hetzelfde, ja, nog erger.
Gaat de stad rond, en in bijna alle volkswijken, zult ge in een waren modderpoel terecht komen; zelfs in 't midden van de stad, ziet ge niet dat men de straten eens opkuischt.
G'hebt de Zonnestraat van aan Dokter De Clercq te beginnen is het altijd vuil, zeer vuil, zooals aan den molen van Gheeraerdts tot voorbij de nieuwe vischmarkt. En de Varkensmarkt dan? en dan aan de Vaart, waar men de werken voor de staat uitvoert, daar is het een ware modderpoel.
Nogthans M. den Uil weet het, hoe vuil het langs daar ligt, want telkenmale hij van zijn fabriek aan den Tragel naar den zwarten bazar trekt, moet hij dien modderpoel door.
Waarom heeft M. den Uil, ook de reiniging der straten niet gevraagd?
In 't belang der openbare gezondheid de reiniging bij de inwoners eischen, als 't gemeentebestuur zelf, de straten en riolen, vuil en smerig laat liggen, aldus de ontkieming der ziekten in de hand werkende, dat is toch wat straf.
Allo, M. den Uil, laat eens zien, dat ge durft en eischt dat de straten en riolen proper worden gehouden.[33]

De medewerker van *Recht en Vrijheid* sneed heel wat thema's aan. Er werd herinnerd aan besmettelijke ziekten zoals tyfuskoorts en cholera en aan de middelen en nodige maatregelen om de verspreiding van die ziekten te voorkomen. Cresol (methylfenol, een middel dat uit hout- en koolteer werd bereid) werd aangeraden als ontsmettingsmiddel, en het veelvuldig spoelen van riolen en 'gemakhuizen' werd terecht geaccentueerd. Voorts werd het stadsbestuur met de vinger gewezen omdat het onderhoud van de riolen en de openbare ruimte ondermaats was en op die manier 'de ontkieming der ziekten in de hand werkte.' Een ander (tijdelijk) probleem was de aanleg van het nieuwe spoorwegstation waardoor er nog meer modderpoelen waren. Het uitgangspunt van de redacteur was dat stilstaand, vervuild water de verspreiding van besmettelijke ziekten in de hand werkte, maar hoe de verspreiding precies plaatsvond werd in het midden gelaten – de miasmatheorie werd alleszins niet opnieuw ingeroepen.

Bijna twee jaar later, in december 1909, wees ook *De Denderbode* op de problemen die door de aanleg van het nieuwe spoorwegstation waren ontstaan. In de wijk Kerrebroek moest men steeds weer afrekenen met overstromingen. Dat is – achteraf bekeken – niet verwonderlijk als men rekening houdt met de betekenis van broek (moerassig land), maar er was meer aan de hand. Door de verhoging van de spoorwegbedding

33 'Voor de openbare gezondheid', in: *Recht en Vrijheid*, 09.02.1908, p. 2.

was het niveau van het Kerrebroek (relatief) verlaagd en daardoor was de afloop van het water meer dan ooit onvoldoende 'en bij groote regenvlagen [waren] er altijd overstroomingen te vrezen.' Volgens de redacteur viel het stadsbestuur niets te verwijten. In oktober 1905 had het bestuur al aan de bevoegde 'Hoogere Overheden' gevraagd het probleem aan te pakken, en in maart 1906 zond men aan de bevoegde minister het verslag van de plaatselijke gezondheidscommissie. Deze commissie schreef 'de uitbarsting der typhuskoorts in het kwartier Kerrebroeck [toe] aan 't gebrek van 't afloopen der waters aldaar, dus van bedorven stilstaande waters die door inzijging de waterputten der naburige woningen bederven.' Daarna richtte het stadsbestuur zich nog meermaals tot minister Helleputte. De nodige verbeteringen en aanpassingen werden toegezegd, en de krant besloot met 'Dat zij die deze werken goedkeurden er de verantwoordelijkheid over dragen!'[34] Ook in dit artikel wordt stilstaand water met de verspreiding van besmettelijke ziekten geassocieerd. De besmetting werd wel toegeschreven aan de 'inzijging' van besmet water in de drinkwaterputten.

Enkele maanden later besteedde ook het liberale blad *De Volksgazet* aandacht aan de problemen met de 'stadsgoten', maar dat gebeurde in een ruimer perspectief. De redacteur had het over een algemene vorm van vervuiling. Een wandeling door de stad volstond om vast te stellen dat Aalst 'een der vuilst en minst onderhouden steden' was, hoewel voor de reiniging per jaar 12.250 frank werd betaald. De ondernemer die verantwoordelijk was voor het onderhoud van de straten en minimaal één keer per week de 'vergaarbakken der stadsgoten' leeg moest maken, leefde het contract niet na. 'Wie onder u lezers,' vroeg de schrijver zich retorisch af, 'zou durven zeggen dat het hier in de straten van Aalst niet altijd smerig, slordig, vuil en verwaarloosd uitziet?'[35] Een week later werd de lezers een berekening voorgeschoteld waaruit bleek dat de ondernemer die verantwoordelijk was voor de ruiming per jaar ongeveer 8.100 frank uitgaf en een zuivere winst van 4.150 frank realiseerde, een toestand die niet langer duldbaar was.

In de gemeenteraad van 22 maart 1910 herinnerde raadslid De Windt aan de problemen die in februari in *De Volksgazet* aan bod waren gekomen. Raadslid De Blieck beklemtoonde dat er veel geld werd uitgegeven voor de reiniging van de straten, maar die waren altijd 'vuil en smerig. [...] In welk deel der stad men zich begeeft overal ligt het er om te[r] smerigst.' Daarna werden ook de risico's besproken

34 'Aan elk zijne verantwoordelijkheid', in: *De Denderbode*, 26.12.1909, p. 2.
35 'Onze straten', in: *De Volksgazet*, 13.02.1910, p. 2.

waaraan de werklieden van de reinigingsdienst blootgesteld waren.[36] Het ondermaatse onderhoud van de straten en riolen door een privé-ondernemer werd daarna ook op de korrel genomen in *Recht en Vrijheid*. De vele overstromingen – o.a. in de Maanstraat, Lange Zoutstraat, Hoogstraat en andere (niet genoemde) straten – werden toegeschreven aan de onvoldoende onderhouden riolen.[37] Een jaar later moest men in Aalst nog steeds door de modder ploeteren. Tijdens de gemeenteraad van 20 mei 1911 ergerden de raadsleden De Blieck en De Windt zich aan deze toestand. De Windt had het over de Koolstraat, waar het aan het huis De Middeleer een echte 'Montagne Russe' was.[38]

Toen Romain Moyersoen zich bijna 20 jaar later – in 1930 – tegen een grotere overheidssubsidie voor de oprichting van goedkope woningen verzette, werd in *Recht en Vrijheid* herinnerd aan de onhygiënische toestand in en rond de noodwoningen (de 'barakken') in Mijlbeek, aan de Oude Dendermondsesteenweg en in de Rapenstraat. In Mijlbeek waren er geen riolen, en de percelen met noodwoningen voldeden niet aan de gezondheidsvoorschriften. Ook in zedelijk opzicht waren ze een stadskanker. Ze gaven volgens de auteur 'aanstoot tot verbeesting onder de bevolking.'[39] Die zomer werden het vuil, de stank en de modderpoelen meermaals scherp gehekeld door Henri Flips. Eind juli schreef Flips dat het klachten regende. De Beekveldstraat was bebouwd over een lengte van ongeveer 260 meter, maar er lagen slechts 70 meter 'onderaardse gooten.' Bij regenval werd de straat in een modderpoel herschapen en moesten de inwoners tot 'aan de knoesels in het water' lopen. De G. de Paepe, de St.-Gudula-, de Doolhof-, de Verlengde Ambachtsschoolstraat en aanpalende straten waren er even slecht aan toe. Flips vond dit een stad met 38.000 inwoners onwaardig. Onder het kopje 'De barakken rond de rookende mesthoop' beschreef hij de toestand in de wijk met noodwoningen tussen de Bergemeersestraat en de kerk van Mijlbeek. In dit verslag sloeg de stank de lezer in de neus. Niet alleen de modderige wegen verspreidden stank, 'op verschillende plaatsen' stonden ook 'opene cimentbakken met drek gevuld…' De stortplaats in de nabijheid van de noodwoningen, waar huisvuil en fabrieksafval werden gestort, smeulde en trok vliegen aan.[40] Een tweetal weken later berichtte Henri Flips opnieuw over het toenemende aantal klachten. Zijn eerste

36 *De Volksgazet*, 27.03.1910, p. 2.
37 'Onze reinigheidsdienst', in: *Recht en Vrijheid*, 19.03.1911, p. 2.
38 'Gemeenteraad van 20 mei 1911', in: *De Volksgazet*, 28.05.1911, p. 1.
39 'De strijd tegen de krotwoningen en … M. Moyersoen', in: *Recht en Vrijheid*, 27.07.1930, p. 2.
40 'Slechte straten – modderpoelen. De barakken van Mijlbeek op een mesthoop', in: *Recht en Vrijheid*, 27.07.1930, p. 2.

aanklacht had gehoor gevonden bij een aantal gemeenteraadsleden en dezen hadden zelf een bezoek gebracht aan de Bergemeersen en de Rapenstraat. Ze stelden vast dat Flips' beschrijving objectief was en ze formuleerden aanbevelingen om de toestand te verbeteren. Er werd gepleit voor het aanleggen van riolen en een verbinding met het waterleidingsnet. Voorts moesten 'die afstootende drekbakken en vuil stinkende mesthoop' onmiddellijk ontsmet worden.[41]

De aanbevelingen van de bezoekers werden zeker niet onmiddellijk uitgevoerd. In oktober 1930 reageerde Flips opnieuw onder het kopje 'Klachten! Klachten!' In Aalst waren modderpoelen nog steeds schering en inslag en 'in plaats van de eigenaars te verplichten het vuil huiswater in de stadsgoten te leiden, laat men aan sommigen toe, dit vuil huiswater over de straten te laten loopen, wat den openbaren weg verpest en onbegaanbaar maakt.' Hevige regenval bleek opnieuw zeer nefast voor de noodwoningen. 'Op menige plaatsen zijn de stadsriolen verstopt en bij groote regenvlagen staat het water tot tegen de huizen, of onder de barakken. Op den Ouden Dendermondschensteenweg blijft het water dat van de daken van de barakken loopt, tegen de huizen staan, en nog erger, het vuil dat uit de drekbakken aldaar vloeit dringt door bijgelegen huizen, die hier door beschadigd worden.'[42]

Na de winter trok een medewerker van *Recht en Vrijheid* nog een keer naar de 'barakken'. Niet alleen de armoede viel hem op. Hij werd vooral getroffen door 'de vuile riolen en kanten, die voorzeker in den zomer een zeer onaangenamen geur verspreiden en een broeinest vormen voor allerlei ziekten. Hier heeft een verandering aan te komen, nu vooral dat de Zomer op handen is.'[43] Bij de uitstap naar de noodwoningen wordt aan het effect van het warme weer herinnerd en ook de geurhinder wordt benadrukt, maar de besmetting wordt niet aan de walmen toegeschreven.

41 'Uit Aalst', in: *Recht en Vrijheid*, 17.08.1930, p. 2.
42 'Klachten! Klachten!', in: *Recht en Vrijheid*, 12.10.1930, p. 2.
43 'Naar de barakken', in: *Recht en Vrijheid*, 29.03.1931, p. 2.

Riolen, afval en afvalwater anders bekeken

In veel van de artikelen die ik niet als kritische reacties heb ervaren (en gedefinieerd), wordt aandacht besteed aan heffingen, aanbestedingen en reglementen. Andere korte of lange bijdragen gaan over de Dender, de rivier waarin uiteindelijk alle afvalwater belandde. In nog andere artikelen worden ontsmettingsmiddelen en/of gezondheidsmaatregelen onder de loep genomen. Hoewel er slechts een indirect verband bestaat tussen de onderwerpen die in die artikelen aan bod komen en de als ondermaats beoordeelde riolen (of het onderhoud van die riolen), zijn de teksten belangrijk als indirecte bron voor de hier onderzochte problematiek.

Dat de geuroverlast nu en dan niet alleen door het slechte onderhoud van de riolen werd veroorzaakt maar ook door het illegaal lozen van beer in de riolen blijkt uit het reglement dat het gemeentebestuur op 13 december 1853 heeft uitgevaardigd. In dat besluit werd bepaald dat de inhoud van 'gemak- en beirputten' niet in 'verbindingen met stadsgoten' geloosd mocht worden. Voorts was het verboden 'in de ontvangers der riolen vuilnissen te werpen, er drekstoffen of bedorvene wateren in te gieten.'[44] Op het eind van de negentiende eeuw, toen het stadsbestuur aan het reglement uit 1853 herinnerde, werd in de Aalsterse kranten vrij veel aandacht besteed aan het probleem van de beerputten. In 1893 werd een nieuwe politieverordening gepubliceerd waarin strengere criteria voor de ruiming van beerputten waren vastgelegd,[45] maar uit een artikel dat in 1896 in *Het Land van Aelst* verscheen, blijkt dat de inhoud van (te) veel beerputten in de riolen terecht kwam. Dat was niet alleen in strijd met de reglementering, maar ook slecht voor de gezondheid en bovendien was het een verlies voor de landbouw. De auteur stelde dat de grond met beer doordrenkt raakte, en dit was de oorzaak van het bedorven water in de waterputten. De situatie was volgens de auteur ook slecht voor het Denderwater en werd mede als oorzaak van tyfuskoorts beschouwd. De journalist stelde voor om het ruimen der beerputten ook overdag toe te laten, want te veel Aalstenaars vroegen niet beter dan de beer in de stadsgoten te mogen lozen om van het nachtelijk ruimen verlost te zijn.[46] De gemakzucht was blijkbaar soms sterker dan de vrees voor stankoverlast. Ongeveer een maand later meldde een redacteur van hetzelfde blad dat in Mechelen voortaan ook overdag beer mocht worden geruimd met toestellen die geurhinder voorkwamen. Voor Aalst

44 'Stadsgoten', in: *De Denderbode*, 19.02.1899, p. 3.
45 *De Denderbode*, 08.10.1893, p. 2.
46 'Den beir! Den beir! Den beir!', in: *Het Land van Aelst*, 26.09.1896, p. 2.

zou een dergelijke aanpak een groot voordeel zijn, want nu liep de beer van grote instellingen waar honderden mensen verbleven rechtstreeks naar de Vaart (Dender). De gemeentelijke gezondheidscommissie bevestigde volgens *Het Land van Aelst* dat tyfuskoorts en rotkoorts door de aanwezigheid van beer in de stadsgoten werd veroorzaakt. De krant van Pieter Daens was niet alleen bekommerd om de gezondheid, maar ook en vooral om de belangen van de landbouwers en hoveniers.[47] Het legen van beerputten met zuigpompen 'gelijk het hedendaagsch in alle de steden gebeurt alwaar men met de openbare gezondheid bekommerd is' was in 1896 overigens geen nieuwigheid, het systeem kwam al aan bod bij de bespreking van openbare werken die de stad in 1885 op haar programma had staan.[48] Om geurhinder te voorkomen werd in Parijs bij het legen van beerputten – en dit ter vergelijking – al vanaf de achttiende eeuw gebruik gemaakt van een ventilator, maar de putten werden toen nog wel leeggeschept.[49]

Toen men in navolging van het Engels voorbeeld – dat aan het eind van de negentiende eeuw in Parijs werd aangenomen – ook in Aalst beer in de riolering mocht lozen, werd deze praktijk meteen belast. In Parijs werden die lozingen eveneens belast en ze vormden een echte hinderpaal voor een massale aansluiting van afvoerbuizen naar het stedelijke riolennet.[50] Toen tijdens de gemeenteraad van 24 juni 1905 een raadslid voorstelde om de 'taks van 10 franks op de afleidingen van beirputten in de stadsgoten' af te schaffen, luidde het antwoord van het stadsbestuur dat dit op verzet zou stoten bij de hogere overheid, en er werd verwezen naar het 'belang der zuiverheid van 't water des Denders.'[51] De heffing was kennelijk bedoeld om het aantal aansluitingen zo laag mogelijk te houden. Tijdens dezelfde gemeenteraad werd er door raadslid Bauwens op aangedrongen om snel gezond water ter beschikking te stellen. Dat was slechts mogelijk door het aanleggen van een waterbedelingsnet – een voorstel dat aan het einde van de zitting bij eenparigheid werd ondersteund Volgens de spreker kon men veel besmettelijke ziekten voorkomen, want meestal lagen 'de waterputten dicht bij de beirputten, die, als de waterputten niet goed gecimenteerd zijn, het water bederven. 't Is daaruit dat ziekten als typhus en andere voor[t]komen.' De overdracht van besmettelijke ziekten werd niet meer in verband gebracht met stank. De argumentatie was in overeenstemming

47 *Het Land van Aelst*, 10.10.1896, p. 1.
48 'Openbare werken te Aalst', in: *De Denderbode*, 25.10.1885, p. 1.
49 CORBIN, *Pestdamp en bloesemgeur*, p. 126.
50 CORBIN, *Pestdamp en bloesemgeur*, p. 154-155.
51 'Gemeenteraad van 24 juni 1905', in: *De Denderbode*, 02.07.1905, p. 1.

met de nieuwe wetenschappelijke inzichten. De oude miasmatheorie was echter nog niet uitgebannen. In 1908 werd het stadsbestuur aan de schandpaal gezet. De redacteur van *Het Land van Aelst* stelde vast dat in de Moutmolenbeek het afvalwater van het slachthuis bleef staan, en dat er ook klachten waren over de Ledebaan. 'Een gracht zonder afloop,' schreef hij, 'zonder ontvanger of iets; 't vuil water van ten minste 100 huishoudens blijft daar staan, met allerhande vuiligheid op, karrekassen van doode beesten,'t stinkt er afgrijselijk, 't is om Pest en Cholera te komen. Als 't water keert, men durft er niet voorbijgaan van den hevigen wreeden stank.'[52] Pest en cholera worden in deze oprisping automatisch met de waarneming van geurhinder verbonden. Het was alsof de redactie van *Het Land van Aelst* ongeveer twintig jaar en meer in de tijd terugkeerde toen de 'besmettelijke zomerziekten' die in de armenwijken (Zoutstraatpoort en Sint-Job) uitbraken met stank gepaard gingen[53] of met de verwijdering van slijk uit de Dender 'in 't midden der woningen, nu, met deze stinkende hitte.' Een van de oudste dokters der stad schreef in 1880 de tyfuskoorts van een Aalstenaar toe aan de 'slijkophaling aan het moutmolengat.'[54]

Zomerziekten – cholera en tyfuskoorts

In 1832 maakte een cholera-epidemie 18.602 slachtoffers in de Franse hoofdstad. De conclusie van een rapport luidde: 'Daar waar een straatarme bevolking op elkaar woonde in smerige, kleine woningen, daar ook eiste de epidemie meer slachtoffers.'[55] Buiktyfus velde in 1873 873 Parijzenaars, en in 1882 noteerde men in de hoofdstad 3.352 tyfusslachtoffers. Cholera-epidemieën werden in de negentiende eeuw echter het meest gevreesd, en in een eenvoudig lied werd de bevolking eraan herinnerd dat ze ontsmettingsmiddelen in huis moest halen.[56]

In Engeland werd de bevolking in 1848 opgeschrikt door een epidemie. De eerste choleragolf maakte 52.000 slachtoffers en velde in 1850 nog eens 50.000 mensen. Niet alleen cholera had een verwoestend effect. Ook tyfuskoorts eiste haar tol. Na het uitbreken van tyfus in 1837 stierven de vier volgende jaren telkens 16.000 mensen. Ook in Engeland was van men oordeel dat de slechte woonomstandigheden de snelle verspreiding van de epidemieën in de hand werkten. De

52 'Ledebaan – Welk slecht stadsbestuur', in: *Het Land van Aelst*, 04.101908, p. 3.
53 'Aalst – Gezondheidstoestand', in: *De Denderbode*, 16.10.1892, p. 1.
54 'Kronijk van Aalst', in: *Het Land van Aelst*, 05.09.1880, p. 3.
55 GUERRAND, 'Persoonlijke ruimten', p. 55.
56 GUERRAND, 'Persoonlijke ruimten', p. 57-60.

verbetering van de openbare hygiëne in het derde kwart van de negentiende eeuw was het directe neveneffect van de angst voor besmettelijke ziekten.[57] Na een nieuwe, omvangrijke cholera-epidemie viel de verantwoordelijkheid voor saneringsvoorstellen op de schouders van lokale gezondheidscommissies. De lokale overheden moesten gezondheidsinspecteurs aanstellen, riolen laten aanleggen, zorgen voor drinkwater en voor de verwijdering van afval.[58]

Maar ook een relatief kleine en aan zee gelegen hoofdstad als Kopenhagen werd door cholera getroffen. In 1853 telde de stad 130.000 inwoners waarvan er in de zomer van dat jaar 7.219 door cholera werden besmet. Meer dan de helft van de zieken (4.737) overleefde de besmetting niet.[59] Dat betekende het einde van het 'gezellige' Kopenhagen – men begon met het verwijderen van de stadswallen. In 1847 had dokter Hornemann er al op gewezen dat Kopenhagen een zeer vuile stad was, en in 1852 werd in het blad *Fædrelandet* geklaagd over de stank en de massa's rottend of gistend afval. De inhoud van de beerputten kwam ten dele in de kanalen en stadsgrachten terecht en bezoedelde het drinkwater. De toestand was niet nieuw. De tyfusepidemie die in 1842 in de omgeving Bredgade uibrak, werd veroorzaakt door een lekkende rioolbuis van het lijkenhuisje van het ziekenhuis in Frederiksberg. Precies in de omgeving van Bredgade vloeide het afvalwater in het drinkwater.[60]

Aalst was uiteraard veel kleiner dan Parijs, Londen en Kopenhagen, maar het bleef toch niet van cholera en tyfus gespaard. Zelfs kleinere gemeenten ontsnapten niet aan cholera en tyfus. De grensdorpen Clinge/De Klinge werden in de negentiende meermaals door cholera of tyfus getroffen, hoewel de ziekteverspreiding aan beide zijden van de grens niet hetzelfde patroon had. In 1850 waren er in De Klinge 42 tyfuspatiënten waarvan er 7 overleden. Twee jaar tevoren maakte tyfus 4 dodelijke slachtoffers.[61] Brugge werd in de jaren 1840 door cholera getroffen.

In de (gedigitaliseerde) Aalsterse kranten wordt slechts aan het eind van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw aandacht geschonken aan cholera en tyfus als lokaal probleem. In het najaar

57 Flanders, *The Victorian House*, p. 297-299 en D. Thomson, *England in the Nineteenth Century (1815-1914)*, Harmondsworth, Penguin Books, 1955, p. 134.
58 Thomson, *England in the Nineteenth Century*, p.134.
59 J. Garff, *SAK. Søren Aabye Kierkegaard. En biografi*, København, Gads Forlag, 2005, p. 613.
60 Garff, *SAK. Søren Aabye Kierkegaard*, p. 462-465.
61 K. Colleman, *Clinge/De Klinge: dorp(en) aan de grens (1815-1919)*, Gent, Universiteit Gent, 2004, (onuitgegeven scriptie).

van 1892 stelt *De Denderbode* vast dat men in de omgeving van Aalst bezorgd is over de cholera en de tyfus die in de stad heersen. In de Sint-Jobstraat werd een twaalftal gevallen van tyfuskoorts vastgesteld, en die besmetting was het gevolg van 'den slechten aard van het drinkwater.' Een jaar eerder, in 1891, heerste in dezelfde periode en in dezelfde huizen ook al tyfus. Bij de patiënten die in het ziekenhuis waren opgenomen werd ook een cholerabesmetting vastgesteld, én die besmetting was in het ziekenhuis gebeurd door contact met een cholerapatiënt uit Erpe.[62]

Na de eeuwwisseling (in 1906) bleek de bevolking van de wijk Kerrebroek door tyfuskoorts getroffen te zijn. Bijna van huis tot huis was iemand besmet. Het stilstaande water vormde er 'stinkende poelen' die de waterputten besmetten. Een maand later was de tyfuskoorts nog niet verdwenen, maar de meerderheid van de zieken had de koorts wel overleefd.[63] Tijdens de zomermaanden werd in *De Denderbode* aan de beperkte tyfusgolf herinnerd – van de 37 patiënten was er één overleden. Ook *De Denderbode* wees op het waterbederf.[64] De Sint-Jobstraat en het Kerrebroek waren 'armenstraten'. De Sint-Jobstraat haalde zowel in 1846 (6,75 %), als in 1866 (7,04%) en 1890 (4,77%) te toptien van de straten met de grootste concentratie behoeftigen. Het Kerrebroek telde in 1890 3,86% behoeftigen. In de armenstraten 'oversteeg het aantal gezinnen het aantal huizen en een groot deel hiervan was kleiner dan 50 ca.' Bovendien fungeerden 'de smalle straatjes als open riolen.'[65]

De berichtgeving brengt geen dramatische besmettingsgolven aan het licht, maar in *De Werkman* van 26 juli 1912 – in de zomer – herinnerde een medewerker van het blad zich dat hij tijdens zijn kindertijd soms niet naar school moest gaan omdat er in de omgeving van de Katschool cholera heerste. Het hospitaal nabij de Sint-Martinuskerk lag toen vol met patiënten en volgens de schrijver (Pieter Daens?) waren de stadsscholen omgevormd tot 'hospitalen'.[66] Herinneringen zijn niet altijd even betrouwbaar, maar in 1931 doorbladerde een medewerker van *De Volksstem* archiefstukken van het hospitaal van Aalst en daaruit bleek dat in 1854 en 1866 Aalst door een cholera-epidemie werd geteisterd en dat er veel slachtoffers vielen.[67] In de Aalsterse pers uit die jaren werden de problemen niet gesignaleerd.

62 'Aalst – Gezondheidstoestand', in: *De Denderbode*, 16.10.1892, p. 2.
63 'De Tyfus', in: *De Dendergalm*, 04.02.1906, p. 3 en 'Op Kerrebroek', in: *De Dendergalm*, 11.03.1906, p. 3.
64 'Orde en reinigheid', in: *De Denderbode*, 08.07.1906, p. 1.
65 P. Praet, 'Lokalisatie en huisvesting van de Aalsterse behoeftigen tijdens de 19de eeuw', in: *Het Land van Aalst*, 1987, jrg. 39, nr. 6, p. 324-336, alwaar 329-330.
66 *De Werkman*, 26.07.1912, p. 3.
67 *De Volksstem*, 22.03.1931, p. 2.

Wanneer werd gereageerd – een analyse van de klachten en de voorstellen

In Gent werd vooral op geurhinder gereageerd tijdens de zomerperiode, en het aantal klachten en/of voorstellen steeg ook beduidend nadat een of andere epidemie slachtoffers had gemaakt. Indien in Aalst op een gelijkaardige manier werd gereageerd, zou het aantal klachten in verband met de overdracht van besmettelijke ziekten opvallend hoog (of hoger) moeten zijn in 1854, 1866, 1891-1892 en 1906, en bovendien zouden de reacties vooral 'zomerklachten' moeten zijn. Het begrip 'zomer' is ruimer dan de weerkundige zomer – in het voor- en vroege najaar kon het ook behoorlijk warm zijn, en warmte in combinatie met grotere hoeveelheden regen waren vaak problematisch.

Alleen in de periode 1900-1909 valt een groot aantal kritische artikelen op: vijf van de zes artikelen bevatten in die periode een vrij scherpe aanklacht, maar slechts twee van die klachten verschenen na de tyfusproblematiek waarmee men in 1906 in de wijk Kerrebroek werd geconfronteerd. In 1908 werd in *Recht en Vrijheid* aan cholera en tyfus herinnerd en in 1909 werd in *De Denderbode* de uitbarsting van tyfus in 1906 in verband gebracht met een onvoldoende afwatering waardoor het drinkwater besmet raakte. Saneringsreacties zijn niet meer uitgesproken in de jaren die op een tyfus- of een cholerajaar volgen. Kritische reacties gingen ook niet altijd over het verband tussen stilstaand (rottend) water en de verspreiding van ziekten. Overstroomde kelders en andere vormen van waterschade waren net als modderige straten een even grote bron van ergernis.

Het verband tussen zomer of warmte en stankhinder (met vrees voor de overdracht van besmettelijke ziekten) is in Aalst wel vrij duidelijk, en in een aantal artikelen wordt impliciet of expliciet – en dit tot ver in de twintigste eeuw – aan de miasmatheorie herinnerd. Stinkend water vergrootte de zenuwachtigheid. Zo herinnerde *De Werkman* er in 1918 aan dat het bij het aanbreken van de warme dagen belangrijk was alles zuiver te houden – ook de riolen en de goten moesten voldoende gereinigd worden. In het niet-kritische artikel over besmettelijke ziekten werd benadrukt dat alles dat bij de laatste overstromingen aangespoeld was, verwijderd moest worden. Ter hoogte van het Eiland Chipka had zich een zandplaat gevormd – wellicht werd een opeenhoping van slib in de oude Dender bedoeld – en er werd gevraagd maatregelen te nemen om de zandplaat te doen verdwijnen. Er kwamen

daar kinderen spelen en niet alleen de verdrinkingsdood loerde om het hoekje, 'met de aanstaande warmte zal [de plaat] gelijk ieder jaar, een onaangename geur verspreiden,' besloot de schrijver.[68] De geurhinder en de daarmee geassocieerde besmettingsvrees werden voor het laatst sterk beklemtoond in het socialistische blad *Recht en Vrijheid* in de periode 1930-1931.

Er werd gedurende de hele periode aandacht besteed aan meer en betere riolen, en er werd vooral aangedrongen op een beter onderhoud van de wegen en de goten. De klachten en de voorstellen gingen niet alleen over de riolen. Ook de straten werden, zo blijkt uit de berichten, onvoldoende schoongemaakt. Een deel van de problemen kon volgens de redacteurs worden voorkomen door de 'monden van de goten' regelmatig en correct te ruimen. Voorts werd gepleit voor een grotere afvoercapaciteit van de Dender. Om de waterhuishouding in de Dendervallei te verbeteren werd al ten tijde van Maria-Theresia een verbinding van de Dender met de Schelde voorgesteld. Het graven van een 'doorsteek' Denderbelle-Baasrode werd in het begin van de twintigste eeuw opnieuw als deeloplossing voorgesteld.[69]

Nu en dan werden bestrijdingsmiddelen voorgesteld die iedereen zich in een apotheek kon aanschaffen Een van de (veel geprezen) en vrij neutraal voorgestelde ontsmettingsmiddelen was cresol (methylfenol). In de jaren 1880 werd meermaals Phenicon (feniekzuur of fenol) aanbevolen voor de bestrijding van 'alle slechte reuken' en voor de vernietiging van 'miasmas en ziektekiemen.'[70] Niet alleen de ontsmettingsmiddelen kregen aandacht, ook de bacteriënleer werd – weliswaar pas in de twintigste eeuw – op een bevattelijke manier uitgelegd. In de Aalsterse pers bond men slechts vrij laat en indirect de strijd aan met de miasmatheorie.[71] Ter vergelijking verwijs ik naar de lezing die dokter E. van Steenkiste eind 1892 in Brugge hield. Die lezing werd gepubliceerd in een Iepers blad en ze richtte zich overduidelijk tegen enkele misvattingen: 'Vooreerst de cholera is geen ziekte die, gelijk vele andere, in de lucht zweeft en door den adem wordt ingenomen. [...] Ook de luchtgesteltenis doet er niet aan, regenachtig en smoorende weder, gewone vorst of hitte hebben geenen invloed om de ziekte te verspreiden of tegen te houden.' De arts wees er wel op dat cholera vooral 'voortgezet [werd] langs vaarten en rivieren' omdat

68 'De besmettelijke ziekten', in: *De Werkman*, 17.05.1918, p. 2.
69 'Kamer van Volksvertegenwoordigers. Zitting van Maandag 2 Mei 1910. De Dendervallei – De overname der Vaart door den Staat – De doorsteek Denderbelle-Baesrode', in: *De Denderbode*, 08.05.1910, p. 2.
70 *De Denderbode*, 05.03.1982, p. 4.
71 'Ontsmettingsleer – Bacteriënleer', in: *De Volksstem*, 16.09.1932, p. 1.

met uitwerpselen besmet oppervlaktewater het drinkwater besmette. De cholerabesmetting drong samen met drank en/of vaste voeding het lichaam binnen.[72]

En de industriële vervuiling?

Het industriële aandeel van de watervervuiling en van de milieuhinder kreeg in de onderzochte kranten pas aandacht in de twintigste eeuw. Toen de rechtbank in Dendermonde in 1924 twee Aalsterse nijveraars tot een kleine geldboete veroordeelde voor het vervuilen van de Dender, luidde de alarmerende titel van het artikel in *De Volksstem*: 'Boetstraffelijke Rechtbank van Dendermonde. De Aalstersche nijverheid bedreigd.' Vijf 'grootnijveraars' hadden de wetgeving van oktober 1921 overtreden en over de resultaten van de lozing bestond kennelijk weinig twijfel: 'Sinds lange jaren worden de wateren van den Dender bezoedeld, alle zomers, door de afvallen, of beter gezegd van de afvalwaters dezer [nijverheids] instellingen.' Vóór de Eerste Wereldoorlog waren er ook al klachten, maar die werden verworpen. Voor drie van de gedagvaarde nijveraars was verder onderzoek nodig.[73]

In 1925 besteedde *De Volksstem* aandacht aan de provincieraadszitting van 11 december. Tijdens die raadszitting was de zuivering van afvalwater besproken. De provincieraadsleden hadden aangedrongen op een initiatief van de nationale overheid om oneerlijke economische concurrentie tussen de provincies te vermijden.[74] In dezelfde krant verscheen in 1933 een artikeltje onder de titel 'Walvisschen in de Schelde'. De schrijver signaleerde dat er een eeuw geleden nog vis in de Schelde leefde, maar sindsdien was 'de Schelde nog een groote riool, die de afvalwateren van fabrieken en steden' afvoerde.[75] In 1935 trok de kamer van koophandel aan de alarmbel omdat er tot een heffing op het lozen van afvalwater in de Dender was beslist.[76] Ongeveer twee jaar later had de Aalsterse schepen van financiën, G. de Stobbeleir, het tijdens een toespraak o.m. over geplande rioolwerken en de bouw van een zuiveringsstation voor afvalwater.[77] In andere landen, o.m. in Engeland, waren toen al zuiveringsstations gebouwd, en in 1941 – net na de hier onderzochte periode – werd de noodzaak van deze

72 'De cholera', in: *Het Weekblad van Yperen en het arrondissement*, 16.09.1893, p. 2.
73 'Boetstraffelijke Rechtbank van Dendermonde. De Aalstersche nijverheid bedreigd', in: *De Volksstem*, 05.081924, p. 2.
74 'Provincieraad van Oost-Vlaanderen', in: *De Volksstem*, 13.12.1925, p. 1.
75 'Walvisschen in de Schelde', in: *De Volksstem*, 11.081933, p. 2.
76 *De Volksstem*, 22.01.1935, p. 3.
77 'Bezoek van minister Van Isacker te Aalst', in: *De Liberaal*, 08.08.1937, p. 2.

zuiveringsstations nog eens benadrukt in *De Volksstem*: 'Destijds waren de steden kleiner en de nijverheden min belangrijk. Dan keek men naar het afvalwater niet om. Beken en rivieren zuiverden het zonder last in den buitenlucht.' Dat ging niet meer, en in Hofstade bij Aalst kon men daar – zoals in Gent – over meespreken.[78] Het gebruik van karpers als reinigingsmiddel, een ecologische 'techniek' die in 1914 na een experiment positief werd beoordeeld, volstond toen al lang niet meer om riolen en lozingskanalen te zuiveren.[79]

Een terugblik en een persoonlijke herinnering

De problemen met het stedelijke riolennet kregen vooral aandacht als: (a) stilstaand water begon te stinken en de geurhinder angst voor de verspreiding van besmettelijke ziekten opriep en (b) overstromingen het verkeer hinderden. De reacties werden ingegeven door economische overwegingen of door vrees voor de aantasting van de volksgezondheid. Die angst was tot in de twintigste eeuw in een aantal artikelen ingegeven door de miasmatheorie, maar er werd ook vaak gewezen op het vervuilde drinkwater. Soms werd – zonder verder commentaar – op andere besmettingsgevaren gewezen. In 1883 wilde een jongetje in de Pontstraat een kaatsbal uit de 'ontvanger der stadsgoot' vissen en hij bezeerde zich daarbij aan de duim. Enkele dagen later overleed hij aan de opgelopen infectie.[80] Dat vervuild water een verwonding kon binnendringen en levensgevaarlijk kon zijn was – alleszins voor de beter geschoolde Aalstenaars – geen geheim.

Toen ik in 1956-1958 bij mijn grootmoeder in de Beukendreef woonde – de naam dekte zeker niet de lading –, gebeurde de afloop van het regen- en afvalwater vanaf het eerste huis tot aan de Brusselsesteenweg langs een gracht. In de zomer stonk het grachtwater en het had een vreemde kleur. De straat was niet verhard, en de inwoners moesten er ook nog vaak tot aan de enkels door de modder ploeteren. De aandacht voor de 'barakken' in de jaren 1930-1931 was ongetwijfeld legitiem, maar ruim 25 jaar later waren er niet alleen aan die (laatste) barakken (die weldra zouden verdwijnen) nog heel wat problemen, ook op andere plaatsen was het met de afwatering pover gesteld. Over ziekmakende uitwasemingen werd echter niet meer gesproken.

Romain John van de Maele, Duinberglaan 25, 3001 Heverlee

78 'Water', in: *De Volksstem*, 25.01.1941, p. 1.
79 'Karpers als reiniginsmiddel', in: *De Volksstem*, 29.04.1914, p. 1.
80 'Later nieuws', in: *De Werkman*, 22.06.1883, p. 4.

AALSTENAAR PETRUS NAGHEL AUTEUR VAN DE OUDSTE MIDDELNEDERLANDSE BIJBELVERTALING (1360-1361)

Dirk VAN DE PERRE

Deelname in 2008 aan een studiedag over kartuizers te Roermond in 2008 bracht me op het spoor van een voor mij tot dan toe onbekend gegeven. Prof. Geert Claassens van de KU Leuven hield er een referaat over 'De Kartuizers van Herne en hun vertaalactiviteiten'.[1] De Nederlander Claassens is hoogleraar Middelnederlandse letterkunde te Leuven en leidt een aantal onderzoeken naar Middelnederlandse teksten. Recente studies van middeleeuwse handschriften, zowel Latijnse als Middelnederlandse, hebben aangetoond dat een aantal manuscripten, die tot nog toe aan het Brusselse Rooklooster (augustijnen) werden toegeschreven, in feite afkomstig zijn van de kartuis van Herne.[2] De kartuis van Herne werd gesticht in 1314. Voor kartuizers was volgens de regel elke kloostercel een scriptorium. Via de productie van boeken verrichtten de kartuizers in stilte hun apostolaat van de kennis. Een van de belangrijkste werken die te Herne het licht zag is een bijbelvertaling uit 1360-1361. Het betreft een vertaling in het Diets van de Latijnse Vulgaattekst. Bewees in 2002 Eric Kwakkel dat dit werk afkomstig is uit de Hernese kartuis, dan ging in 2007 Mikel Kors nog een stap verder, waar hij de vertaler een naam gaf: Petrus Naghel uit Aalst.[3]

Van die Naghel weten we niet zoveel. Hij was wereldlijk priester en trad rond 1344 in te Herne. In 1365 was hij prior in de door Herne gestichte kartuis te Antwerpen, nadien in 1366-1369 en 1373 prior te Herne. Het laatste werk dat aan hem wordt toegeschreven dateert van 1388. Dat hij van de Denderstreek afkomstig is, kan opgemaakt worden

1 Tekst terug te vinden op de website: http://www. Contactgroepsignum.eu/Symposia (2008).

2 Herne (provincie Vlaams Brabant) nabij Edingen. In de oude gebouwen van de voormalige kartuizerij is momenteel de vzw Cartusiana gevestigd.

3 Eric KWAKKEL, *Die Dietsche boeke die ons toebehoren: de kartuizers en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel*, Leuven, 2002 en Mikel Mario KORS, *De bijbel voor leken: studies over Petrus Naghel en de historiebijbel van 1361*, Turnhout (Brepols), 2007.

uit zijn taaleigen. Dat hij van Aalst afkomstig is, wordt afgeleid uit een commentaar waarin hij een bijbelse inhoudsmaat omzet in een maat 'van Aelst'.

De oudste vertaling die van Naghel gekend is, stamt uit 1357 en betreft de *Legenda aurea* van Jacobus van Voragine, een middeleeuwse kaskraker. Naghel vertaalde vrij letterlijk en onderscheidde duidelijk commentaar en interpretatie van de grondtekst. Hij vertaalde en schreef tegen een hoog tempo. Sommige van zijn vertalingen werden gemaakt op bestelling van Brusselse notabelen, zo van Lodewijc Thonijs, die aan zijn zuster Maria, benedictines te Vorst, een vertaling van de Regel van Benedictus schonk.

Zijn vertalingen vonden hun weg in het ganse Dietse taalgebied tot in het Roergebied en de streek van Aken-Keulen toe. Naghels werk werd op zijn beurt gekopieerd, vooral in de 15de eeuw, en Claassens heeft tot nog toe circa 350 handschriften met kopieën van zijn vertaalteksten teruggevonden. Ook indirect was hij belangrijk, omdat uit zijn werk vaak geciteerd werd in latere Middelnederlandse devotionele teksten. Naast zijn *Historiebijbel*, waarvan nog een vijftigtal kopieën bewaard zijn, en de genoemde werken van Benedictus en van Jacobus van Voragine, vertaalde hij eveneens homilieën, evangeliepreken en heiligenlevens van Gregorius de Grote en de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus. Kortom de invloed van Naghel op de ontwikkeling van de Middelnederlandse geschreven taal lijkt, gelet op de grote verspreiding van zijn werk, belangrijk te zijn geweest en is voorwerp van verder onderzoek. De vraag rest of Petrus Naghel de enige vertaler te Herne was, of er nog andere kartuizers in dat werk actief waren en of we van een vertaalschool van Herne kunnen spreken?

Het verhaal van Petrus Naghel brengt ons nog tot een ander aspect. Wat was de intellectuele relatie tussen de kartuis van Herne en de kapittels en kloosters van de Denderstreek? Op 3 december 1477 stierf te Herne Laurentius Muschelesius (Musche?), afkomstig uit Aalst, priester en deken van het kapittel van Haaltert. Hij verliet Haaltert, trad rond 1437 te Herne in, werd er prior, had een grote reputatie omwille van zijn heilig leven en was de geestelijke leidsman van Margareta van York, echtgenote van Karel de Stoute.[4]

Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23
9401 Pollare

4 C. VAN GESTEL, *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mechliniensis*, II, Den Haag, 1725, p. 143.

SIGNALEMENT

René DAELMAN, *Stamboom van het geslacht Daelman in Het Land van Aalst en omgeving: bijdrage tot de geschiedenis van het geslacht Daelman*, Ninove (in eigen beheer, Aalstersesteenweg 140), 2006, X-477 p.

Er zijn vier "Daelmanstammen" bekend. Die van Klein-Brabant en omgeving (DAeLeMANs) en van het Land van Edingen (Van Den Daele, dit Daelman) werden al bestudeerd. Na de bijdrage van René Daelman uit 2006 over het geslacht Daelman in het Land van Aalst en omgeving blijft alleen het Land van Waas onbestudeerd. Deze genealogische studie kent een lange voorgeschiedenis. De eerste aanzet dateert al van 1962. In 1964 wordt een Daelmancomité opgericht dat zich tot doel stelt driejaarlijkse bijeenkomst te organiseren in Hofstade, bakermat van de familie. In 1971 wordt het familieblad *Daelman Kronijke* opgestart. Na de definitieve opstart van de genealogie in 2005 volgt dan een jaar later de uitgave van de *Stamboom van het geslacht Daelman in Het Land van Aalst en omgeving*. De oudste aanwezigheid van een Daelman binnen het Land van Aalst is gedateerd 1396: Heinric Daelman uit Denderleeuw, buitenpoorter van Geraardsbergen. De eigenlijke stamboom start in het Hofstade van 1679 met het huwelijk van Jan Daelman, zoon van Anthon, en Catharina Coen. Over 14 generaties van 1620 tot 2006 worden 1044 naamgenoten in stamverband verzameld.Deze publicatie heeft verder alle "obligate" onderdelen van een genealogie: merkwaardige personages uit de regio, herkomst van de familienaam en varianten, talloze illustraties (foto's van personen en huizen, bidprentjes, plannetjes), registers met voornamen van alle Daelmans (gerangschikt per generatie) en van alle familienamen.

Georges Vande Winkel

Dirk VAN DE PERRE, *Het necrologium van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij van Ninove (SEPARATUM: Analecta Praemonstratensis, tomus LXXXIV, 1-4)*, Averbode, 2008, 249 p.

De rijkdom van het archief van de Ninoofse Sint-Cornelius- en Sint-Cysprianusabdij in het Rijksarchief te Beveren is in historische kringen voldoende bekend. Het fonds is echter niet eenvoudig toegankelijk. Pas in 2008 is er voor het eerst een beredeneerde inventaris van het abdijarchief, nog weliswaar zonder oorkondenregesten, samengesteld en uitgegeven.[1] Nu is op 10 oktober laatstleden in de bibliotheek te Ninove de uitgave van het dodenboek of necrologium van de abdij voorgesteld, een van de topstukken uit het archief. Hierdoor is een historische bron toegankelijk gemaakt, waarin ca. 3000 namen van overledenen binnen en buiten de Ninoofse abdijgemeenschap over een periode van liefst vijfhonderd jaar, van 1185 tot 1694, worden geciteerd.

Het abdijarchief bevat heden nog drie necrologia, hier gemakshalve *A*, *B* en *C* genoemd. *A* is het oudste boek, waarvan de samenstelling begon ca. 1185 en doorliep tot 1651. *A* is in het Ninoofse archief bovendien nog een onderdeel van het kapittelboek uit de abdij, waarin het samen met het martyrologium een onmisbaar element vormde uit het dagelijks liturgische leven binnen de abdijmuren. *B* is een kopie van *A* uit 1652 die verder is aangevuld tot 1694. *C* tenslotte is een door abt Ferdinand De Moor (1685-1698) vanaf 1694 nieuw samengesteld necrologium, waarin meer dan de helft van het originele dodenboek is geschrapt. Zo heeft uitgever D. Van de Perre, ook de redactiesecretaris van ons tijdschrift en groot kenner van het Ninoofse abdijarchief, ervoor gekozen om wegens de inhoudelijke samenhang en het historische belang van *A* en *B* slechts deze necrologia, met uitsluiting van *C*, uit te geven in jaargang LXXXIV (2008) van de *Analecta Praemonstratensia*.

De uitgave geeft na de inleiding met de materiële en inhoudelijke voorstelling van *A*, *B* en ook *C*, met de duiding van de historische waarde en met de gehanteerde principes bij de tekstuitgave, de Latijnse tekst van het *A* en *B*-necrologium per maand en per dag, waarin de overledenen gecommemoreerd worden. Randnotities uit het origineel staan daarbij in een kleinere letter bij elke commemoratie aangegeven. Het verklarend voetnotenapparaat is leesbaar en beperkt gehouden.

De tekst wordt voor de vorser ontsloten door zes zoekregisters.

1 E. PUT en C. PEERSMAN, *Inventaris van het archief van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij te Ninove. 1092-1796 (1812). Rijksarchief Beveren. Inventarissen 161*, Brussel, 2008.

Register 1 verwijst in liefst 250 items verspreid over gans West-Europa naar bisdommen, kloosters, kapittels, andere religieuze instellingen en parochies zowel binnen als buiten de premostratenzerorde. *Register 2* biedt een lijst van namen van kloosterlingen uit de abdijen van Park (Heverlee), het moederklooster van Ninove, en van Vermand (Noord-Frankrijk), abdijen waarmee Ninove een gebedsovereenkomst had om wederzijds alle afgestorven kloosterlingen te gedenken. *Register 3* groepeert de namen van Ninoofse religieuzen in eigen functies zoals abt, prior, proost en parochiepriester en verder ook de namen van derden in relatie met de abdij, o.m. van enkele Ninoofse begijnen. *Register 4* omvat de namen van 908 kloosterlingen van de abdij, gerangschikt volgens plaats van herkomst en/of familienaam of bijnaam en verder ook gerangschikt op de voornaam en geordend per categorie van kanunnik, broeder of zuster. Vermoedelijk gaat het hier om de bijna volledige abdijbevolking vanaf de stichting in 1137 tot 1694. *Register 5*, het omvangrijkste met ca. 1000 namen, noemt alle externe personen, die in de abdij werden gecommemoreerd. De laatste lijst *Register 6* een overzicht van alle niet-geïdentificeerde 378 voornamen. Als aanhangsel geeft de uitgever nog een nieuwe kritisch samengestelde abtenlijst tot 1685, aangevuld op basis van de necrologiumgegevens.

Uitgever D. Van de Perre maakt ook duidelijk dat de historische waarde van deze bron moeilijk te overschatten is. De vaststelling dat het hier om een origineel document gaat dat ca. vijfhonderd jaar lang dagelijks in de abdij gebruikt en bijgehouden werd, is daar vanzelfsprekend niet vreemd aan.

Vooreerst is het necrologium een vrij betrouwbare bron om tot nog toe 'ondateerbare' personen, vooral abten en proosten uit andere premonstratenzerabdijen, door het moment van hun optekening in het dodenboek in een juistere chronologie te plaatsen. Verder wordt vastgesteld, mits het nodige voorbehoud, dat sterfdatum en commemoratiedag vaak identiek zijn. De vermeldingen in het dodenboek laten ook toe om voor Ninove meer genuanceerde abbatiaatperiodes op te stellen en geven betere inzichten in de te Ninove gebruikte jaarstijlen van datering. Ook wordt er nu nogmaals vastgesteld dat er een parallellisme bestaat tussen het necrologium en de andere middeleeuwse bronnen over de abdijgeschiedenis als daar zijn de *Historia fundationis* en het *Chronicon* met de *Recapitulatio omnium abbatum* van Boudewijn van

Ninove.[2] Ten slotte is het necrologium een belangrijke bron voor de naamkunde, inzonderheid voor de studie der voornamen, gespreid over vijf eeuwen en voor personen van verschillende sociale status.

Uit dit alles zal wel duidelijk zijn dat met de uitgave van deze historische bron een belangrijk sociaal en liturgisch segment van de middeleeuwse en moderne periode van de Ninoofse abdijgeschiedenis toegankelijk is gemaakt. Bovendien biedt de uitgave door het duidelijk maken van de interculturele contacten van de abdij in Ninove de mogelijkheid om ver boven het platform van een lokale abdijgeschiedenis uit te stijgen.

Marcel Cock

De uitgave is te bestellen bij Praemonstratensia vzw, Abdijstraat 1, 3271 Averbode (email: s.mues@abdijaverbode.be) aan de prijs van 20 € (plus verzendingskosten). Exemplaren kunnen ook via de auteur bekomen worden (tel. 054 33 73 27).

2 A.-J. BIJSTERVELD en D. VAN DE PERRE, (ed.), *Het Mirakelboek en de Stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse abdij. Liber miraculorum Sancti Cornelii Ninivensis. Historia Fundationis Ninivensis Abbatiae. De Boete. Inleiding, tekstuitgave en vertaling*, Leuven, 2001. *Monumenta Germaniae Historica*, 25, met editie van *Balduini Ninovensis Chronicon*, p. 512-546 en *Recapitulatio omnium abbatum ecclesie Ninivensis*, p. 549-552.

LIJST VAN DE BESCHERMENDE EN STEUNENDE LEDEN 2009

Beschermende leden

Aalst, Cherretté - De Block
Brakel,De Lange, Sylvain
Denderwindeke, Callebaut, Antoine
Geraardsbergen, Van Der Maelen, Pascal
Geraardsbergen, Van Snick-Vangeyte, Alex & Kristin
Hofstade, Ondernemingen Jan De Nul
Meerbeke , Mattens - Duville, William & Lut
Meerbeke,Smet - Blancke, Robert
Merelbeke, Van Acker, K. G.
Nieuwerkerken, De Sloover, Marcel
Ninove, De Saedeleer, Eric
Opwijk, De Cooman, Gaston
Welle, De Loose - De Block, Jos
Zottgem, Van Bockstaele, Geert

Steunende leden

Aalst, Bibliotheek St.-Jozefscollege
Aalst, Carael Katrien
Aalst, D'Herdt Danny
Aalst, Eeman Rodolphe
Aalst, Geeroms Luc
Aalst, Haezaert Johan
Aalst, Sallet J.
Aalst, Temmerman Willy
Aalst, Van De Maele G.
Aalst, Van Den Bremt-De Ridder
Aalst, Van Der Borght Dirk
Aalst, Vernaeve Wilfried
Affligem, De Ryck Luc
Berlare, Thibau V.
Brussel, Boone Christiaan
Brussel, Courteaux, Willy
Brussel, Galle Eliane
Denderleeuw, Couck Georges
Denderwindeke, Vande Winkel Georges
Diest, Jacobs Roger
Erembodegem, Claus G.
Erembodegem, Daelman Marcel
Erembodegem, Van Bockstaele Marc
Erpe-Mere, De Boeck Dirk
Geel, Tanghe Christine

Gent, De Latte Guido
Geraardsbergen, De Braekeleer Ann
Geraardsbergen, De Chou Freddy
Geraardsbergen, De Padt Guido
Geraardsbergen, Janssens Johan
Geraardsbergen, Van Bockstaele Raf
Geraardsbergen, Van Caenegem Peter
Geraardsbergen, Van Cauwenberge Christiaan
Geraardsbergen, Van De Pontseele Jan
Geraardsbergen, Van der Mynsbrugghe Koen
Gijzegem, Vanderhaegen Joseph
Grimminge, Pauwels Et.
Herdersem, Pieters Marnix
Hove, Van Bockstaele Paul
Koksijde, Uyttendaele Roger
Kortenberg, Schollaert J.M.
Lede, Buys Jean-Claude
Lede, Caudron Freddy
Lede, Galerij Hof te Puttens Lede
Lede, Van Langenhoven Bart
Lieferinge, Cassimons Joseph
Meerbeke, De Dobbeleer Gustaaf
Meerbeke, De Maeseneer Jan
Meerbeke, Smet - Blancke Robert
Meldert, Robijns Luc
Melle, Vander Poorten Philippe
Moerbeke, De Rijst Pierre
Ninove, Bellemans Wanda
Ninove, Daem Tinne
Ninove, De Bisschop Eduard
Ninove, Neuckermans Sofie
Ninove, Pardaens Andre
Ninove, Scheerlinck Hans
Ninove, Schietecatte Marie-José
Ninove, Van Breusegem P.
Ogy, Vanderpoorten Willy
Outer, Van Asbroeck Francine
Pollare, Van de Perre Dirk
Schendelbeke, Cock Marcel
Schoonaarde, Willems Hubert
Sint-Amandsberg Timmermans, Paul
Sint-Michiels, Hendrickx Dirk
St.-Gillis-Dendermonde, Cordemans Antoon
St.-Lievens-Esse, Van Langenhove Roger
Steenhuize, Van den Berghe Marc
Vorst-Brussel, Van Lil Elisabeth
Zottegem, Van Steenberghe Jacques

Vernieuwing lidgeld en abonnement voor 2010

€ 17 gewoon lid - € 25 steunend lid - € 35 beschermend lid

te storten op rk. 393-0303276-46 van
Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst,
Asserendries 118, 9300 Aalst.

De lijst van steunende en beschermende leden wordt in nr. 4 van elke jaargang afgedrukt.

Opgelet vanaf 2010 zal ons bestuurslid Mieke Van Damme de ledenadministratie op zich nemen. Vandaar dat het adres op het overschrijvingsformulier veranderd is. Ons rekeningnummer is hetzelfde gebleven. Mogen we vragen voor de vernieuwing van het abonnement liefst het voorgedrukte overschrijvingsformulier te gebruiken. Ook al staat het adres van Wilfried Vernaeve nog op de kaft van nr. 4 vermeld, gelieve adresveranderingen of opzegging van het lidmaatschap (schriftelijk of per email) vanaf nu naar haar adres te sturen:

Mieke Van Damme
Asserendries 118,
9300 Aalst
email: steven.mieke@euphony.be

Over deze bestuurswissel zullen we in nr. 1 van 2010 nog verder communiceren. Jaargang 2009 was zeer gevarieerd. De inhoud van jaargang 2010 ligt al in grote lijnen vast. De publicatie van de studie over prostitutie en zelfmoord in de late middeleeuwen, waarvan de eerste aflevering nog in nr. 4 van deze jaargang verscheen, zal in de eerste drie nummers van 2010 worden vervolgd. Een prosopografisch portret van de familie Cosyns, die van de zestiende tot de 20ste eeuw een vooraanstaande rol speelde in de streek van Aalst, Herzele en Ninove zowel op religieus, bestuurlijk, politiek als economisch vlak, zal in drie afleveringen (nrs 1, 2 en 4) verschijnen. Daarnaast zullen enkele kleinere bijdragen ingelast worden, zodat ook ditmaal kwaliteit en afwisseling gegarandeerd zijn.

Verleden jaar kondigden wij grote plannen aan in verband met de Gentse architect Jan-Baptist Simoens en het classicisme te Aalst en in het Land van Aalst. Dit project loopt volop. Simoens was onder meer de architect-uitvoerder van de classicistische abdijgebouwen van Ninove, Beaupré (Grimminge), Sint-Martens-Lierde (kartuis), van het schip van

de abdijkerk van Geraardsbergen, van het kasteel te Leeuwergem. Hij liet ook belangrijke bouwwerken na te Gent (o.m. D'Hane-Steenhuyse in de Veldstraat). Te Aalst was hij eveneens actief, maar kreeg hij concurrentie van andere belangrijke classicistische architecten. Vandaar dat we te Aalst het project opentrekken naar het ganse classicisme. Er is een akkoord met de Stad Aalst voor een tentoonstelling in het najaar van 2011 in het Stedelijk Museum ('t Gasthuys). Voor dit project zullen we samenwerken met de Vereniging voor Aalsters Kultuurschoon (VVAK). Uiteraard zal in onze jaargang 2011 veel aandacht besteed worden aan deze voor het Land van Aalst belangrijke bouwperiode.

Tevens willen we u nogmaals informeren dat we naast ons tijdschrift af en toe een elektronisch bericht doorsturen aan leden en niet-leden. Gratis abonneren op deze nieuwsbrief kan nog steeds door het versturen van een lege email naar *hetlandvanaalst@telenet.be* met als onderwerp 'inschrijven'.

INHOUDSTAFEL – JAARGANG LXI – 2009

Artikelen

G. LIAGRE, In dienst van het Koninkrijk… Historisch-prosopografische verkenning van de Vlaamse beroepsopleiding voor evangelisten te Geraardsbergen tussen 1921-1926 3- 24

M. BERKERS en S. KLINKENBORG, Archeologisch proefonderzoek op de Graanmarkt te Ninove. Een kleine bijdrage tot de geschiedenis van de stad 25-36

H. TIMMERMAN, Zilveren lepel van laatste Abdis van Beaupré 37-40

D. VAN DE PERRE, Nogmaals Egidius van Brugge 41-42

S. DE LANGE, De grote pachthoven van Opbrakel. Het Hof te Fransbeke 43-80
81-102

D. VAN DE PERRE, Beeldhouwwerken van Michiel Van der Voort te Aalst, Meerbeke en Ninove 103-120

K.G. VAN ACKER, *Zele*-toponiemen in het Land van Aalst. De gevallen Vlierzele en Hauwerzele 121-129

G. VAN BOCKSTAELE, Begrafenisrecht en grafstenen in de benedictinessenpriorij Hunnegem te Geraardsbergen 130-139

J. DECAVELE, Naentken Stevens uit Zottegem in 1576-1577 als doopgezinde gevangen in het Gravensteen te Gent 140-144

G. VAN BOCKSTAELE, Rijksarchief Ronse wordt gesloten 145-148

G. VANDE WINKEL en W. VERNAEVE, Bibliografie van de geschiedenis van het Land van Aalst 2008 (met aanvullingen uit vorige jaargangen) 153-206

D. VAN DE PERRE, De Van Reethvleugel van het Sint-Aloysiuscollege te Ninove (1938-1939) 207-238

G. VAN BOCKSTAELE, Een gotisch koorvenster in de kapel van de zusters benedictinessen te Hunnegem, 239-240

K. VAN DER BRACHT, Prostitutie en zelfmoord in de Dendersteden Dendermonde, Aalst, Ninove en Geraardsbergen tijdens de Bourgondische periode (1385-1515). Deel 1 241-271

R.J. VAN DE MAELE, De perceptie van milieuhinder en het onderhoud van riolen te Aalst in de periode 1850-1939 272-296

D. VAN DE PERRE, Aalstenaar Petrus Naghel, auteur van de oudste Middelnederlandse bijbelvertaling (1360-1361) 297-298

Signalement

P. PHILLIPOT, D. COEKELBERGS, P. LOZE, D. VAUTIER, L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas Méridionaux et la Principauté de Liège 1600-1770, Sprimont, 2003, 1167 p. (Dirk Van de Perre) 149-152

R. DAELMAN, Stamboom van het geslacht Daelman in het Land van Aalst en omgeving: bijdrage tot de geschiedenis van het geslacht Daelman, Ninove, 2006, X-447 p (Georges VandeWinkel) 299

D. VAN DE PERRE, Het necrologium van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij van Ninove (Separatum Analecta Praemonstratensia 84, Averbode, 2008, 249 p. (Marcel Cock) 300-302

Mededelingen

Lijst van de steunende en beschermende leden 2009 303-304

Vernieuwing lidgeld en abonnementen 2010 305-306

Inhoudstafel Jaargang LXI - 2009 307-308

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

LOSSE NUMMERS - OUDE JAARGANGEN - PUBLICATIES

Los nummer: € 5 • Volledige jaargang: € 18

H. VAN ISTERDAEL, e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983), 2 banden - 915 blz.: € 30

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Systematisch register op de jaargangen 1 - 50 van het geschiedkundig tijdschrift Het Land van Aalst 1949 -1998, Aalst, 1999 - 158 blz.: € 6

Sanderuskaart van het voormalige "Land van Aalst" - kleurendruk - 1998: € 5

Vijf reproducties van Sanderusprenten - kleurendruk - 1998-2000
- Waterkasteel - Moorsel
- Kasteel - Zandbergen
- Abdij Ten Roosen - Aalst
- Miniemenklooster - Geraardsbergen
- Kasteel - Idegem

per stuk: € 2,5
volledige reeks in mapje: € 10

Stadsplattegronden van Aalst (1), Ninove (2) en Geraardsbergen (2) van Jacob van Deventer (1565) - kleurendruk - 2008.
per kaartblad: € 12
volledige reeks van 5 bladen: € 50

De prijzen zijn te verhogen met de verzendingskosten. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op met Marc Uyttersprot : tel. 053 70 21 79.
e-mail: uyttersprot.marc@skynet.be

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst.

DE RIEMAECKER printing BVBA

Nukerkeplein 9 • B-9681 Nukerke
Tel. 055 21 14 04 • Fax 055 21 20 00
info@deriemaecker.be • www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

HET LAND VAN AALST - DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
Jaargang LXI - 2009 - Nummer 4 - oktober - november - december

K. VAN DER BRACHT
Prostitutie en zelfmoord te Dendermonde, Aalst, Ninove en Geraardsbergen tijdens de late middeleeuwen, deel 1 241 - 271

R.J. VAN DE MAELE
Milieuhinder en onderhoud van riolen te Aalst in de periode 1850-1939 272 - 296

D. VAN DE PERRE
Aalstenaar Petrus Naghel, auteur van oudste bijbelvertaling 297 - 298

SIGNALEMENT 299 - 302

Lijst van de beschermende en steunende leden 303 - 304
Vernieuwing abonnementen 305 - 306
Inhoudstafel Jaargang 2009 307 - 308

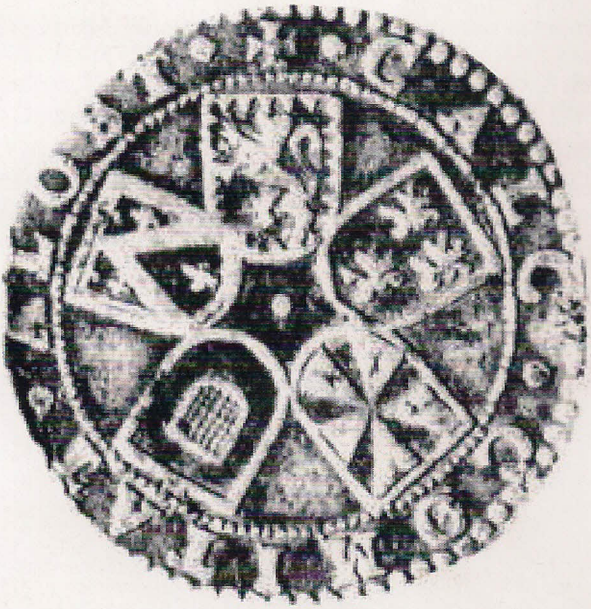

Afgiftekantoor: 9340 Lede
Erkenning: P303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare